

eISSN 2413-9009

TRAEKTORIÂ NAUKI

International Electronic Scientific Journal

Vol. 4, No 2, 2018

AGRIS

CAB Abstract

CEEOL

CEJSH

Dialnet

DOAJ

East View's Universal Database

EBSCOhost

Index Copernicus

RePEc

Russian Science Citation Index

CNKI Scholar

Ulrich's Periodical Directory

pathofscience.org

TRAEKTORIÂ NAUKI = PATH OF SCIENCE**Vol. 4   No 2   2018**

Founded in August 2015. Publishing monthly.

Publisher	Altezero, s.r.o. & Dialog 1129/6, Wurmova, Košice, 04023, Slovak Republic Ph.: (421) 905-38-36-97.
Founders:	Altezero, s.r.o., 1129/6, Wurmova, Košice, 04023, Slovak Republic Publishing Center "Dialog", 85/20 Traktorobudivnikiv st., Kharkiv, 61123, Ukraine

The journal is abstracted in the following international databases: AGORA, AGRIS, AiritiLibrary, Baidu Scholar, Bielefeld Academic Search Engine (BASE), CAB Abstract, Central and Eastern European Online Library (CEEOL), Index Copernicus (ICV 2016 = 89.47), Google Scholar, J-Gate, OpenAIRE, Polska Bibliografia Naukowa, ResearchBib, Russian Science Citation Index (IF RSCI 2016 = 0.043), ScienceOpen, The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (CEJSH), Türk Eğitim İndeksi, Ulrichsweb Global Serials Directory, WorldCat.

Editor in Chief:	Kataev A., PhD (Economics), Ass. Prof.
Editorial Board:	Aksenova E., PhD (Techniques), Ass. Prof. Ananchenko K., PhD (Physical Education and Sport), Ass. Prof. Bobro N., PhD (Sociology), Ass. Prof. Bolotnaya O., PhD (Economics), Ass. Prof. Holoborodko K., Doctor of Science (Language), Prof. Golubov A., PhD (Law), Ass. Prof. Zaytseva M., Doctor of Science (Arts), Prof. Zelenskaya L., Doctor of Science (Education), Prof. Kolos N., Doctor of Science (Chemistry), Prof. Komir L., PhD (Economics), Ass. Prof. Malenko E., Doctor of Science (Language), Prof. Oberemok S., PhD (Economics), Ass. Prof. Palchyk O., PhD (Agricultural Science), Ass. Prof. Panfilova A., Doctor of Science (Pharmacy), Prof. Podrigalo L., Doctor of Science (Medicine), Prof. Rogovoy A., PhD (Economics), Ass. Prof. Treskunova L., PhD (Economics), Ass. Prof. Horoshev A., PhD (History), Ass. Prof. Shatrovskiy A., PhD (Biology), Ass. Prof.

Editorial office 1:	1129/6, Wurmova, Košice, 04023, Slovak Republic
Editorial office 2:	85/20 Traktorobudivnikiv st., 61123, Kharkiv, Ukraine E-mail: editor@pathofscience.org. Site: http://pathofscience.org

The journal is an international open-access, peer-reviewed electronic journal created to fully and promptly meet the information needs of the society in the knowledge gained in the course of research and development, research and design, design and technology and production activities of scientists and experts.

The journal publishes original research papers, review articles and short communications papers in the fields of Social, Technical, Natural sciences and Humanities. The scope of problems of articles is not limited.

Responsibility for facts, quotations, private names, enterprises and organizations titles, geographical locations etc. to be barred by the authors. The editorial office and board do not always share the views and thoughts expressed in the articles published.

TABLE OF CONTENTS

SECTION "ECONOMICS"

Muhammad Umar Bello, David Martin @ Daud Juanil, Rozilah Kasim, Muhammad Najib Razali, Yunos Ngadiman, Talib Bon

Evidence of Municipal Awareness as a Construct for Enhancing in Citizen Satisfaction Municipal Council of Malaysia 1001
(Language – English)

Mohammed Ishaq Mohammed, Noralfishah Sulaiman, Dahiru Adamu

Dimensionality and Reliability of the Determinants of Reverse Mortgage Use Intention 1013
(Language – English)

Ruslan Skrynkovskyy, Oksana Shpak, Solomiya Leskiv, Liliia Sytar

Діагностика стану соціально-психологічного клімату на підприємстві 1024
[Diagnosis of the State of Socio-Psychological Climate at the Enterprise]
(Language – Ukrainian)

SECTION "PHILOSOPHY"

Aleksandr Kuliashov

Abstract Objects in a Metaphysical Perspective 2001
(Language – English)

SECTION "TECHNICS"

Tetyana Nepochatykh, Svitlana Sheremet

Забезпечення якості нового фруктово-ягідного мармеладу з додаванням ламінарії 3001
[Ensuring the Quality of the New Fruit and Berry Marmalade by Adding Kelp]
(Language – Ukrainian)

SECTION "LAW"

Ruslana Kramar, Myroslav Kovaliv, Serhii Yesimov, Ruslan Skrynkovskyy

Особливості правового регулювання відносин у сфері транспортування нафти і газу магістральними трубопроводами 4001
[The Specifics of Legal Regulation of Relations in the Field of Transportation of Oil and Gas by Trunk-Line]
(Language – Ukrainian)

Rostyslav Sopilnyk

Спрощення судових процедур та скорочення судових витрат як умова забезпечення доступності правосуддя на сучасному етапі 4011
[Simplification of Court Procedures and Reduction of Court Outlays as a Condition for Ensuring the Availability of Justice at the Current Stage]
(Language – Ukrainian)

Evidence of Municipal Awareness as a Construct for Enhancing Citizen Satisfaction in Municipal Council of Malaysia

Muhammad Umar Bello¹, David Martin @ Daud Juanil², Rozilah Kasim²,
Muhammad Najib Razali³, Yunos Ngadiman², Talib Bon²

¹ *Abubakar Tafawa Balewa University*

Tawafa Belewa Way, P. M. B. 0248, Bauchi, 740272, Nigeria

² *Universiti Tun Hussein Onn Malaysia*

101 Parit Raja, Batu Pahat, Johor, 86400, Malaysia

³ *Universiti Teknologi Malaysia*

Sultan Ibrahim Chancellery Building, Johor Bahru, 81310, Malaysia

DOI: [10.22178/pos.31-2](https://doi.org/10.22178/pos.31-2)

JEL Classification: [L85](#), [R3](#)

Received 03.11.2017

Accepted 10.01.2018

Published online

25.02.2018

Corresponding Author:
Muhammad Umar Bello,
mubello78@gmail.com

© 2018 The Authors. This
article is licensed under a
[Creative Commons](#)
[Attribution 4.0 License](#)

Abstract. This research study critically analysed the existing literature on municipal awareness relevancy of Municipal councils' service delivery for the purpose of enhancing citizen satisfaction. The purpose of the study is the investigation of citizen satisfaction level of municipal services. Analysis of the existing literature on the relationship between municipal awareness and citizen satisfaction. The Material and methods were carried out using secondary data and were meticulously and critically analysed to come up with reliable results. The study shows the relevancy of the public awareness, citizen satisfaction and municipal council performance in Malaysia. It is evident in the research that citizen consent is important before municipal services should be provided in the local community. The research study highlighted many discrepancies in many kinds of literature related to the existing research study, the evidence-based analysis was carried out to buttress importance and significance of the related study to the research work. The literature was reviewed to ascertain the current happening in the area of local government service delivery. The study shows that many municipal councils in Malaysia provide adequate and satisfactory services to their citizens'. The study also revealed that municipal council plays an important role in citizen awareness of municipal service delivery. The study concludes that municipal service delivery can be enhanced through citizen awareness campaign, to sensitise the local community on various aspects of service delivery including maintenance of the facilities provided. The study also concludes that Municipal councils lack awareness section affects their performance in service delivery process. The study recommends that Municipal councils officials need to be consulted the citizen for their needs and wants; awareness campaign needs to be regularly carried out to maintain cordial relationship between Municipal councils and their citizen; it is also recommended that municipal services should be delivered the needed services by the local inhabitants' after duly consultation.

Keywords: municipal awareness; municipal councils; service delivery; local community; service quality.

INTRODUCTION

Local governments are observed as foundation for overall rural and semi-urban development [23, 45]. The position of local governments cannot be over accentuated it's stem from increasing role in local community development and maintainable services [53, 96]. Nevertheless, effective local government has been recognized as indis-

pensable in meeting the Sustainable Development Goals, (SDGs) which entails a tougher role of local governments and municipalities in local development [15, 34, 63]. These includes means of financing local authorities and encouraging citizen awareness of local activities in order to foster transparency, accountability and responsiveness of local authorities, and in turn, increased citizen satisfaction with municipal ser-

vice and results [20, 76]. Within this contextual, there is continue advocacy of enlighten local individuals on local government service delivery and other matters to foster their satisfaction [37, 58]. Authors [75] stated that there is amendment in focus transformed the attention towards the refinements of local communities and citizens and the significance of their engagement in local affairs and service assessment. The role of local government is essential for enhancing municipal services, in that municipal councils are the connecting level of government to citizens and their collaborations and outcomes have significant impacts on citizen's daily survival [39, 99].

In other word, citizen awareness and engagement of municipal activities and affairs are importance instruments for aligning municipal development outcomes with the needs and wants of local people [24, 54]. Citizens' awareness of municipal activities', might enhanced citizen support for municipal service delivery. Local government service results mainly signified by municipal services are often constrained by the lack of knowledge about the local processes and procedures among the public [10, 64]. Municipal awareness and enlightenment plays a significant role in citizen attitude toward the local service delivery, performance measurement of local governments activities can be ascertained based on the citizen awareness [9, 46]. In this regards, how the local community respond to the local authorities' demand showcase the level of local government development attainment [18, 38, 47]. Whereas, well-designed social checklist instruments and positive citizens' perception on the level service delivery are critical for effective municipal performance.

Municipal awareness is of categories; political awareness, regulation awareness, environmental awareness, planning awareness and civic awareness [28, 100]. All these categories of awareness's have a positive impact on human development and service delivery [74, 90]. Citizen awareness of local government activities and operations through media interventions, public campaigns and forums can promote the capacity of citizens to advocate for their concerned interests and hold local officials accountable for their ill-decisions and activities [30, 92]. Increasing citizen awareness of municipal matters is an effective tool for promoting citizens' engagement and improving people's life and service delivery [31, 57]. According to [44] rapid human development has a significant effects on municipal de-

velopment of an area. Local government served as a catalyst of fuel in the overall development of the world economical ideologies and technological advancement have been forcing public sector to transform their leadership in order to become more responsive and competitive. These statements accentuate that effective leadership has a great chances for enhancement of municipal awareness together with citizen satisfaction for service delivery process in local government administration [24, 25, 81]. Adjustment on the ways in which governments are conducting affairs of the local government service delivery to the ever-changing demands of local community as well as to address the inequalities of the past decades administration [68, 83, 91].

Moreover, local government needs to change from a merely institutional entity to a more developmental organization. Machinery to achieve these objectives are not embedded and in the external establishment sphere (public-private partnerships and small, medium and micro enterprises), but also in the guidelines and conditions of service, and the quality of local authorities' staffs and sustainability of the working environment. More again, a municipality is an indispensable foundation in the local level through the numerous services it provides for local inhabitants; and through its direct communication with citizens within its land mass jurisdiction. Author [10] stress that appointment of citizens in local government service delivery development kindles local authorities to take care and efforts on commencing more ambitious plans for citizen participation and growing public access to municipal services.

Furthermore, municipal awareness as a mechanisms for citizen satisfaction was acknowledge by [64]. Citizen satisfaction can be reached when the local inhabitants are aware of affairs of the LA's. Authors [80, 103] highlights the importance of citizen interaction and community involvement in the management and the evaluation of local programs and activities to avoid random municipal planning and implementation that would result in undesirable local outcome.

Citizen lack of awareness of the administration of local government is the major hindrance to the development of the local government areas and the inhabitants [27, 36, 97]. Responsiveness of citizen towards the local authorities' service delivery are determined by the level of citizen awareness [10, 17, 29, 86], citizen satisfaction in Malaysian public sector were given attention es-

pecially in local authorities' [51], local authorities inhabitants need and wants are attended unsatisfactorily [89] and [32]. Awareness of citizen on the outcome of local authorities' performance outcome may foster cordial understanding. Lack of government commitment towards satisfying local government inhabitants necessitated this study. Creation and establishment of required information can empower local authority with benefits of citizen compliance of their regulations [10, 103] and [22, 101], against this background awareness of citizen on the performance of local authorities in many countries of the world are based on the seriousness of the government official to enlighten their citizens. Thus, one of the exceptional issues of local authority in Malaysia is that there is no adequate information channel to the citizens. Furthermore, many interests of the citizens are not fully represented in the higher level of decision making of the local councils. In some cases, there is strong political interference in local authorities that affects their actions and decisions.

Many researches has shown that there are various factors impart in creating citizen awareness, satisfaction and sense of belongingness toward brands of any kind but sometimes customers themselves are unaware of the reasons for the brand preferences [40]. In the contemporary time the only constant agent is change. Municipal councils positive change towards advancement of service delivery and information dissemination among the inhabitants enhance the Municipal councils position in terms of provisioning of municipal services. Author [69] assertion is that local government areas are created to solve rural developmental problems and to provide services at satisfactory level. Services such as street sweeping, grass cutting, parking space provisioning etc. are required to be provided and maintained by both the Municipal councils and the citizens' [41, 67]. With the marvellous increase in population connected a municipality [10], Municipal councils are the bedrock of development of local people and monitoring wing of social justice [11, 12, 13, 51, 97].

Objective of the study are:

- to explore the citizen satisfaction level in the local council in Malaysia;
- to analysed the existing literatures on citizen satisfaction;
- to recommend the possible way of improving citizen satisfaction in the local council in Malaysia.

LITERATURES REVIEW

There are limited literatures on citizen awareness for enhancing citizen satisfaction of municipal service delivery. This study tries to highlight the important of citizen awareness in local government service delivery.

Citizen awareness

Citizen awareness is very important concepts because it involved understanding and participation of citizen [10, 95]. Citizen awareness have been characterized as having ties to the need and wants to the developmental services within their local territory [16, 59, 98]. Citizen were concerned about their local community development and this give them a deep awareness of local government administration appreciation for services needed, and sense of responsibility and participation as stakeholder [56]. The awareness of this concept was expressed by mobilizations in favour of municipal service development [62, 87]. Meanwhile, the councils of local government, civil society organizations, political parties [and] donor agencies all participate in the preparation of village/district profiles, preparation of Periodic Plans, and determination of development priorities, an assessment of the people's present information literacy capabilities is crucial [1, 2, 3, 43].

More again, author [42] suggested that the concepts of public awareness is encompasses behavioural and psychological dimensions that will enable citizen perceptions to determines the performance of local government service delivery. Citizen awareness or Civic awareness is fragment of a constant interaction process between the local authorities, inhabitants and organized civil society. This awareness is Municipal councils classified in terms of the combination of all the community organizations, taking the form and status of social partners through social work, education, public engagement, and the values of basic rights.

Political awareness

Political awareness are means of citizen understanding of political affairs of their locality, the headship of local government was charge to create resources of public enlightenment towards the municipal process of service delivery [4, 5, 6]. Management of local government expressively

should be keen in obliging any policy that will improve the process of municipal service delivery [50, 51]. Creation of mechanism to enlighten the inhabitants on issues related to their life and wellbeing is the main function of local government officials. Political awareness by the nationals' and peoples enable them understand their condition and direction of the local council. Criticisms and grievances' can be channelled properly to the local government [21, 88]. Many scholars linked citizens' satisfaction with the awareness of the local communities on the services delivered and their expectations on the performance of the local government [60, 66, 78, 93].

Maintenance awareness

The bounteousness of 21st century industrial tycoons bestowed many of our finest cities with far-reaching formal and semi-formal facilities and uncountable parks, all of which require ongoing maintenance. Similar-Facilities provided by the local council need to be preserved and maintained by both the producers and the users, before this can be done properly mutual understanding must be sustained between the providers and the users. Municipal branding and the development of local community plays a significant role in urban development [72]. Nevertheless, in particular these services also have a reverse side-effect in regard to urban sustainability in the absence of users' awareness.

Citizen satisfaction

Around 1989 Sweden became the first country in the world to established standardized cross company and cross industry methodology of measuring customer satisfaction and customer loyalty [84]. This general and national measurement gadget for customer satisfaction and customer loyalty is called the Swedish Customer Satisfaction Barometer (SCSB). Satisfaction of municipal services is one of the major evaluation of Municipal councils service delivery performance [14]. Municipal councils performance must commiserate with citizen satisfaction of municipal services provisioned by local council, satisfaction of citizenry should be main target of local government officials. To makes a meaningful development within the demarcation of local council, the needs and wants of the inhabitants' fulfilment represents the activeness of the local coun-

cils. In Malaysia the position of local councils allow them to take the responsibility of providing services to the local community [55, 82, 85, 94]. If the municipal services delivered by the local councils are perceived as poor, the future of good governance and professional images of this local councils will be at stake [85]. Malaysian federal government set aside large sum of money for local community development services [73].

The Table 1 above shows different research on local government service delivery with different dimension of service delivery. The studies revealed different outcomes of the researches; study 1 revealed that there are a number of explicit uncertainties that affect building maintenance planning making more detailed long-term plans less meaningful. Research 2, 3, 4 and 5 focused on citizen satisfaction of local government service delivery.

MATERIAL AND METHODS

Data used in this research paper were extracted from secondary sources of data which comprised of textbooks, articles, thesis and statutory documents. The data were critically reviewed to ascertain the current happening in the area of local government service delivery. It must be emphasise here that the method adopted for data collection in this study is a literature review analysis. Upon extracting data from the review, inferences will be drawn on municipal awareness for enhancing citizen satisfaction of municipal services in municipal council in Malaysia. Evidence analysis was drawn from previous studies.

RESULT AND DISCUSSION

The result of the research study was revealed that municipal council in Malaysia provide adequate and satisfactory services to their citizens'. The result of this research study support the work of [49, 61]. The authenticity of this research work is verified thoroughly, and the results vindicated that similar research come to agree with the conclusion of the results of this research work in many respects. The author [10] that indicate that awareness of citizen is integral part of process of assessing government performance, this also agree with the final result of this research work. Municipal services quality is determined by the quality of the inhabitants' life.

Table 1 – Evidence based analysis of related literatures on the study

No	Author	Title	Findings	Observation
1	Almarshad S.	Municipal awareness and citizen satisfaction: The case of the Northern Borders in Saudi Arabia	The results of the study revealed positive relationship between municipal awareness and citizen satisfaction	The study is failed to assess the level of citizen satisfaction of municipal services provided by the local government
2	Osman M.	An assessment of local authority performance in delivering their services: Case study of Ipoh City Council	Issue identified were the lack of transparency, delays in services, lack of customer service courtesy and unaccountable practices that obstructs governmental effectiveness and creates numerous complaints among public and respondents	The study is did not give emphasis on customer chance to participates on service delivery
3	Mansor N.	Customers' Satisfaction towards Counter Service of Local Authority in Terengganu, Malaysia	Findings revealed that, there were significant relationships between the selected dimensions as to the main theme of the study	The study is limited to counter service alone and did not treat other aspects of service delivery
4	Donnelly M.	Measuring service quality in Malaysian local government: the SERVQUAL approach	Findings of the studies revealed that, service provider usually over-estimate service user expectation	The research study is limited because it consider only the users' expectation not their attitude towards service provided
5	Mokhlis S.	Municipal Service Quality and Citizen Satisfaction in Southern Thailand	Findings of the study provide various important administrative implications for municipal councils by present them practical guidelines to improve quality services that would increase citizen satisfaction	The research study is limited because customers consent were not seek before service is provided
6	Rahman M. S.	Service Quality, Corporate Image And Customer's Satisfaction Towards Customers Perception: An Exploratory Study On Telecom Customers in Bangladesh	Quantitative	The study provided empirical evidence for the development of customer's perception towards the mobile phone operators involving corporate image, customer's satisfaction, and service quality in Bangladesh
7	Zakaria Z.	Historical of Customer Satisfaction in Municipal Services	Quantitative	The study shows that citizen satisfaction is low due to the constraints in much municipal council
8	Momeni M.	Investigating the Degree of Satisfaction with Municipal Managers: A Case Study in Iran	Quantitative	The study shows that citizen satisfaction of municipal services in four (4) study area is low. It accorded that the high participation the higher citizen satisfaction attained
9	Akgul D.	Measuring the Satisfaction of Citizens for the Services given by the Municipality: The Case of Kirşehir Municipality	Quantitative	The study shows that citizen satisfaction is at lower level
10	Okunola O.	Users' experience of e-government services: a case study based on the Nigeria immigration service	Quantitative	The shows that e-government services are not co-opted as it was in adopted in developed countries

The resource [48] also agree with the finding of this research work. This particular study did not agree with the research of [52] that emphasised that community participation is only the key indicators for satisfactory service delivery because generally factors responsible for citizen satisfaction are enormous and depends on the location [26, 65]. Different studies vindicated that municipal awareness is very significant in public service delivery [8, 19, 77]. It is also agree with assertion of working documents [35] and [71]. Conversely, all researches vindicated that studies on service delivery are accumulated with problems one way or the order [77].

CONCLUSION

This research work concluded that municipal services delivery can be enhance through citizen awareness campaign, to sensitise the local community on various aspects of service delivery including maintenance of the facilities provided. It is also concluding that Municipal council's lack of awareness section affects their performance in service delivery. The study also concludes that municipal awareness is among the key items in determining the citizen satisfaction in both urban

and rural areas. It was evident that citizen needs a kind of sensitization to understand the process and the durability of the services provisioned. The study recommended that Municipal councils officials need to consults the citizen for their needs and wants; awareness campaign need to be regularly carried out to maintain cordial relationship between Municipal councils and their citizen; it is also recommended that municipal services should be delivered after duly consultation with the local communities.

ACKNOWLEDGE

The authors are grateful to the previous literature research that has been made in any anonymous journal arbitrators related to municipal service delivery and citizen satisfaction. The authors also show their indebtedness to NEEDS ASSESSMENT PROGRAM from ATBU Bauchi who sponsor the researcher for PhD program in UTHM and Office for Research, Innovation, Commercialization and Consultancy Management (ORICC) UTHM, Batu Pahat, Johor, Malaysia that appoint the researcher as Graduate Research Assistant.

REFERENCES

1. Aagesen, G. (2012). *Multi-channel Provisioning of Public Services* (Doctoral thesis). Retrieved from <http://brage.bibsys.no/xmlui/handle/11250/252859>
2. Abe, T., & Monisola, O. J. (2014). Citizen Participation and Service Delivery at the Local Government Level: A Case of Ise/Orun Local Government in Ekiti State, Nigeria. *Journal of Law, Policy and Globalization*, 27, 102–110.
3. Abid, A. (2004). Information literacy for lifelong learning. In *World Library and Information Congress: 70th IFLA General Conference and Council, 22–27 August 2004, Buenos Aires, Argentina*. Retrieved from <http://www.ifla.org/IV/ifla70/papers/116e-Abid.pdf>
4. Adeyemi, O. (2013). Local Government and the Challenges of Service Delivery: the Nigeria Experience. *Journal of Sustainable Development in Africa*, 15(7), 84–98.
5. Agba, M. S., Akwara, A. F., & Idu, A. (2013). Local Government and Social Service Delivery in Nigeria: A Content Analysis. *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, 2(2), 455–462. doi: 10.5901/ajis.2013.v2n2p455
6. Aijaz, R. (2007). *Challenges for Urban Local Governments in India*. Retrieved from <http://eprints.lse.ac.uk/25190/1/ARCWorkingPaper19RumiAijaz2007.pdf>
7. Akgul, D. (2012). Measuring the Satisfaction of Citizens for the Services given by the Municipality: The Case of Kirsehir Municipality. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 62, 555–560. doi: 10.1016/j.sbspro.2012.09.092
8. Akinloye Akinboade, O., Chanceline Kinck, E., & Putuma Mokwena, M. (2012). An analysis of citizen satisfaction with public service delivery in the Sedibeng district municipality of South Africa. *International Journal of Social Economics*, 39(3), 182–199. doi: 10.1108/03068291211199350

9. Almarshad, A. I. A., & Klein, A. C. (1991). A model for waterside oxidation of Zircaloy fuel cladding in pressurized water reactors. *Journal of Nuclear Materials*, 183(3), 186–194. doi: [10.1016/0022-3115\(91\)90487-r](https://doi.org/10.1016/0022-3115(91)90487-r)
10. Almarshad, S. O. (2015). Municipal awareness and citizen satisfaction: The case of the Northern Borders in Saudi Arabia. *International Review of Management and Marketing*, 5(2), 94–101.
11. Amin, M., & Isa, Z. (2008). An examination of the relationship between service quality perception and customer satisfaction: A SEM approach towards Malaysian Islamic banking. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 1(3), 191–209. doi: [10.1108/17538390810901131](https://doi.org/10.1108/17538390810901131)
12. Andrews, R., Boyne, G. A., Law, J., & Walker, R. M. (2005). External constraints on local service standards: The case of comprehensive performance assessment in English local government. *Public Administration*, 83(3), 639–656. doi: [10.1111/j.0033-3298.2005.00466.x](https://doi.org/10.1111/j.0033-3298.2005.00466.x)
13. Antuono, L., Meeks, C., Miller, M. K., & Watchou, J. R. (2006). *Evaluating NGO Service Delivery in South Asia: Lessons for Afghanistan*. Retrieved from <http://www.lafollette.wisc.edu/images/publications/workshops/2006-servicedelivery.pdf>
14. Anwer, M. A., Esichaikul V., Rehman, M., & Anjum M. (2016). E-government services evaluation from citizen satisfaction perspective. *Transforming Government: People, Process and Policy*, 10(1), 139–167. doi: [10.1108/TG-03-2015-0017](https://doi.org/10.1108/TG-03-2015-0017)
15. Appleyard, L. (2011). Community Development Finance Institutions (CDFIs): Geographies of financial inclusion in the US and UK. *Geoforum*, 42(2), 250–258. doi: [10.1016/j.geoforum.2010.09.004](https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2010.09.004)
16. Bache, I. (2013). Measuring quality of life for public policy: an idea whose time has come? Agenda-setting dynamics in the European Union. *Journal of European Public Policy*, 20(1), 21–38. doi: [10.1080/13501763.2012.699658](https://doi.org/10.1080/13501763.2012.699658)
17. Barnes, M. (1999). Users as citizens: collective action and the local governance of welfare. *Social Policy and Administration*, 33(1), 73–90. doi: [10.1111/1467-9515.00132](https://doi.org/10.1111/1467-9515.00132)
18. Bello, M. U., Juani, D. M. D., & Kasim, R. (2017). Municipal Awareness as a Tool for Enhancing Citizen Satisfaction in Municipal Councils of Malaysia. *European Journal of Social Sciences Studies*, 2(5), 109–116.
19. Besley, T., & Ghatak, M. (2007). Reforming Public Service Delivery. *Journal of African Economies*, 16, 127–156. doi: [10.1093/jae/ejm026](https://doi.org/10.1093/jae/ejm026)
20. Bin, Y., & Quan, L. (2012). Construction Financing Problem of Local Government in China. *Physics Procedia*, 24, 1773–1780. doi: [10.1016/j.phpro.2012.02.261](https://doi.org/10.1016/j.phpro.2012.02.261)
21. Blaug, R., Horner, L., & Lekhi, R. (2006). *Public Value, Citizen Expectations and User Commitment: A Literature Review*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/253726604_Public_value_citizen_expectations_and_user_commitment
22. Borins, S. (2012). *Innovation in business and government: Looking forward*. Retrieved from <https://coombs-forum.crawford.anu.edu.au/publication/hc-coombs-policy-forum/2493/innovation-business-and-government-looking-forward>
23. Borsekova, K., Vanova, A., & Vitalisova, K. (2016). The Power of Communities in Smart Urban Development. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 223, 51–57. doi: [10.1016/j.sbspro.2016.05.289](https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2016.05.289)
24. Breitbarth, T., Mitchell, R., & Lawson, R. (2010). Service performance measurement in a New Zealand local government organization. *Business Horizons*, 53(4), 397–403. doi: [10.1016/j.bushor.2010.03.004](https://doi.org/10.1016/j.bushor.2010.03.004)

25. Buis, H. (2009). The role of local government associations in increasing the effectiveness of city-to-city cooperation. *Habitat International*, 33(2), 190–194. doi: [10.1016/j.habitatint.2008.10.017](https://doi.org/10.1016/j.habitatint.2008.10.017)
26. Byrne, P. (1994). The Review of Local Government. *Property Management*, 12(3), 5–8. doi: [10.1108/02637479410064214](https://doi.org/10.1108/02637479410064214)
27. Callahan, K. (2002). The utilization and effectiveness of citizen advisory committees in the budget process of local governments. *Journal of Public Budgeting, Accounting and Financial Management*, 14(2), 295–319.
28. Carrel, H. (2009). Disputing legal privilege: civic relations with the Church in late medieval England. *Journal of Medieval History*, 35(3), 279–296. doi: [10.1016/j.jmedhist.2009.06.001](https://doi.org/10.1016/j.jmedhist.2009.06.001)
29. Darison, A.-H. B. (2011, September). *Enhancing local government revenue mobilization through the use of information communication technology: a case-study of Accra Metropolitan Assembly* (Master thesis). Retrieved from <http://ir.knust.edu.gh/xmlui/bitstream/handle/123456789/2156/DARISON%27S%20thesis.pdf?sequence=1>
30. Dee, T. S. (2010). Education and Civic Engagement. In P. Peterson, E. Baker, & B. McGaw (Eds.), *International Encyclopedia of Education* (3rd ed.) (pp. 235–238). Oxford: Elsevier.
31. Deng, W.-S., Lin, Y.-C., & Gong, J. (2012). A smooth coefficient quantile regression approach to the social capital–economic growth nexus. *Economic Modelling*, 29(2), 185–197. doi: [10.1016/j.econmod.2011.09.008](https://doi.org/10.1016/j.econmod.2011.09.008)
32. Dewulf, G., & Meel, J. (2002). User participation and the role of information and communication technology. *Journal of Corporate Real Estate*, 4(3), 237–247. doi: [10.1108/14630010210811868](https://doi.org/10.1108/14630010210811868)
33. Donnelly, M., Wisniewski, M., Dalrymple, J. F., & Curry, A. C. (1995). Measuring service quality in Malaysian local government: the SERVQUAL approach. *International Journal of Public Sector Management*, 8(7), 15–20. doi: [10.1108/09513559510103157](https://doi.org/10.1108/09513559510103157)
34. Dupuy, K. E. (2014). Community development requirements in mining laws. *The Extractive Industries and Society*, 1(2), 200–215. doi: [10.1016/j.exis.2014.04.007](https://doi.org/10.1016/j.exis.2014.04.007)
35. Duroy, Q. M. (2005). *The Determinants of Environment Awareness and Behavior*. Retrieved from <http://www.economics.rpi.edu/workingpapers/rpi0501.pdf>
36. Ebdon, C. (2002). Beyond the public hearing: citizen participation in the local government budget process. *Journal of Public Budgeting, Accountability and Financial Management*, 14(2), 273–294.
37. Evans, E. (2009). A framework for development? The growing role of UK local government in international development. *Habitat International*, 33(2), 141–148. doi: [10.1016/j.habitatint.2008.10.010](https://doi.org/10.1016/j.habitatint.2008.10.010)
38. Galiński, P. (2015). Determinants of Debt Limits in Local Governments: Case of Poland. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 213, 376–382. doi: [10.1016/j.sbspro.2015.11.554](https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.11.554)
39. Hanafiah, M. H., Jamaluddin, M. R., & Zulkifly, M. I. (2013). Local Community Attitude and Support towards Tourism Development in Tioman Island, Malaysia. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 105, 792–800. doi: [10.1016/j.sbspro.2013.11.082](https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.11.082)
40. Hanif, M., Hafeez, S., & Riaz, A. (2010). Factors Affecting Customer Satisfaction. *International Resource Journal of Finance and Economics*, 60, 44–52.
41. Hilgers, D., & Ihl, C. (2010). Citizensourcing: Applying the Concept of Open Innovation to the Public Sector. *The International Journal of Public Participation*, 4(1), 67–88.
42. Holmes, B. (2011, July 22). *Citizen's engagement in policymaking and the design of public services*. Retrieved from http://www.aph.gov.au/About_Parliament/Parliamentary_Departments/Parliamentary_Library/pubs/rp/rp1112/12rp01
43. Horton, F. W. (Ed.) (2013). *Overview of Information Literacy Resources Worldwide*. Paris: UNESCO.

44. Hou, J., Walsh, P. P., & Zhang, J. (2015). The dynamics of Human Development Index. *The Social Science Journal*, 52(3), 331–347. doi: [10.1016/j.sosci.2014.07.003](https://doi.org/10.1016/j.sosci.2014.07.003)
45. Ibrahim, A. A. A. M. (2012). A Decision Making Approach for Prioritizing Local Communities' Development Investments. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 68, 649–660. doi: [10.1016/j.sbspro.2012.12.256](https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.12.256)
46. Ihlanfeldt, K., & Mayock, T. (2015). Foreclosures and local government budgets. *Regional Science and Urban Economics*, 53, 135–147. doi: [10.1016/j.regsciurbeco.2015.05.007](https://doi.org/10.1016/j.regsciurbeco.2015.05.007)
47. Inman, J., & Picton, H. (2012). *Finding Official British Information*. N. d.: Chandos Publishing.
48. Ireland Ministry for the Environment, Heritage and Local Government (2004, January). *Delivering Value for People Service Indicators in Local Authorities*. Retrieved from <https://www.yumpu.com/en/document/view/17734537/delivering-value-for-people-service-indicators-in-local-authorities/3>
49. Kaliannan, A., Puteh, F., & Dorasamy, M. (2014). *Measuring service quality in Malaysian local government: the SERVQUAL approach*. Retrieved from <http://www.kmice.cms.net.my/ProcKMICe/KMICe2014/PDF/PID16.pdf>
50. Kernaghan, K. (2015). *Serving seniors: Innovation and public sector service delivery*. *The Innovation Journal*, 20(2), 1–18.
51. Khalid, S. A. (2010). Improving the Service Delivery: A case Study of Local Authority in Malaysia. *Global Business Review*, 11(1), 65–77. doi: [10.1177/097215090901100104](https://doi.org/10.1177/097215090901100104)
52. Kugonza, S., & Mukobi, R. (2015). Public participation in services delivery projects in Buikwe District Local Government Uganda. *Commonwealth Journal of Local Governance*, 18, 127–147. doi: [10.5130/cjlg.v0i18.4846](https://doi.org/10.5130/cjlg.v0i18.4846)
53. Labonne, J., & Chase, R. S. (2011). Do community-driven development projects enhance social capital? Evidence from the Philippines. *Journal of Development Economics*, 96(2), 348–358. doi: [10.1016/j.jdeveco.2010.08.016](https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2010.08.016)
54. Lee, T. H. (2013). Influence analysis of community resident support for sustainable tourism development. *Tourism Management*, 34, 37–46. doi: [10.1016/j.tourman.2012.03.007](https://doi.org/10.1016/j.tourman.2012.03.007)
55. Mansor, N., & Razali, C. (2010). Customers' Satisfaction towards Counter Service of Local Authority in Terengganu, Malaysia. *Asian Social Science*, 6(8), 197–208. doi: [10.5539/ass.v6n8p197](https://doi.org/10.5539/ass.v6n8p197)
56. Mccann, E., Sullivan, S., Erickson, D., & Young, R. (1997). Environmental Awareness, Economic Orientation, and Farming Practices: A Comparison of Organic and Conventional Farmers. *Environmental Management*, 21(5), 747–758. doi: [10.1007/s002679900064](https://doi.org/10.1007/s002679900064)
57. McDermott, P. (2010). Building open government. *Government Information Quarterly*, 27(4), 401–413. doi: [10.1016/j.giq.2010.07.002](https://doi.org/10.1016/j.giq.2010.07.002)
58. Mey, F., Diesendorf, M., & MacGill, I. (2016). Can local government play a greater role for community renewable energy? A case study from Australia. *Energy Research & Social Science*, 21, 33–43. doi: [10.1016/j.erss.2016.06.019](https://doi.org/10.1016/j.erss.2016.06.019)
59. Milinthajinda, P. (1999). *Environmental Awareness of Municipality Members in Phetchaburi Province* (Master thesis). Bangkok: Kasetsart University.
60. Mishler, W., & Rose, I. (2001). What are the origins of political trust? Testing institutional and cultural theories in post-communist societies. *Comparative Political Studies*, 34(1), 30–62. doi: [10.1177/0010414001034001002](https://doi.org/10.1177/0010414001034001002)
61. Mokhlis, S., Aleesa, Y., & Mamat, I. (2011). Municipal Service Quality and Citizen Satisfaction in Southern Thailand. *Journal of Public Administration and Governance*, 1(1), 122–137. doi: [10.5296/jpag.v1i1.717](https://doi.org/10.5296/jpag.v1i1.717)
62. Momeni, M., & Asadi Astaraki, M. (2014). Investigating the Degree of Satisfaction with Municipal Managers: A Case Study in Iran. *Asian Social Science*, 10(16). doi: [10.5539/ass.v10n16p42](https://doi.org/10.5539/ass.v10n16p42)

63. Moradei, G. (2014). 10 Years of community design – 8–9 April 2013, Alicante, Spain. *World Patent Information*, 36, 49–50. doi: [10.1016/j.wpi.2013.11.011](https://doi.org/10.1016/j.wpi.2013.11.011)
64. Motawa, I., & Almarshad, A. (2013). A knowledge-based BIM system for building maintenance. *Automation in Construction*, 29, 173–182. doi: [10.1016/j.autcon.2012.09.008](https://doi.org/10.1016/j.autcon.2012.09.008)
65. Muhammad, Z., Masron, T., & Majid, A. A. (2015). Local Government Service Efficiency: Public Participation Matters. *International Journal of Social Science and Humanity*, 5(10), 827–831. doi: [10.7763/ijssh.2015.v5.565](https://doi.org/10.7763/ijssh.2015.v5.565)
66. Newton, K. (2001). Trust, social capital, civil society, and democracy. *International Political Science Review*, 22(2), 201–214. doi: [10.1177/0192512101222004](https://doi.org/10.1177/0192512101222004)
67. Nyqvist, M., Walque, D., & Svensson, J. (2014, August). Information is Power: Experimental Evidence on the Long-Run Impact of Community Based Monitoring. Retrieved from <http://documents.worldbank.org/curated/en/739811468318587268/pdf/WPS7015.pdf>
68. O'Mullane, M., & Quinlivan, A. (2012). Health Impact Assessment (HIA) in Ireland and the role of local government. *Environmental Impact Assessment Review*, 32(1), 181–186. doi: [10.1016/j.eiar.2011.08.004](https://doi.org/10.1016/j.eiar.2011.08.004)
69. Ofoeze, H. G. A. (1999). Local government and development administration: Issues and cases. In O. Okereke (Ed.), *Development Administration in Nigeria: Issues and Strategies* (pp. 115–129). N. d.: Concave Publishers.
70. Okunola, O. M. (2015). Users' experience of e-government services: a case study based on the Nigeria immigration service (Doctoral thesis). Retrieved from <https://e-space.mmu.ac.uk/612199/>
71. Olsen, J. P. (2003). *Citizens, public administration and the search for theoretical foundations*. Retrieved from http://www.sv.uio.no/arena/english/research/publications/arena-working-papers/2001-2010/2003/wp03_20.pdf
72. Osman, M. M., Jusoh, N. N., Bachok, S., & Bakri, N. I. (2014). An assessment of local authority performance in delivering their services: Case study of Ipoh City Council. *Journal of Architecture, Planning & Construction Management*, 4(2), 58–76.
73. Osman, M., Bakri, I., Bachok, S., Ibrahim, M., & Mohamed, M. (2015). Assessing social welfare department service delivery system towards vulnerable and disadvantages group in Malaysia: a case study of Perak. *Procedia Environmental Sciences*, 28, 418–426. doi: [10.1016/j.proenv.2015.07.051](https://doi.org/10.1016/j.proenv.2015.07.051)
74. Özcan, B., & Bjørnskov, C. (2011). Social trust and human development. *The Journal of Socio-Economics*, 40(6), 753–762. doi: [10.1016/j.socec.2011.08.007](https://doi.org/10.1016/j.socec.2011.08.007)
75. Peters, M., Fudge, S., & Sinclair, P. (2010). Mobilising community action towards a low-carbon future: Opportunities and challenges for local government in the UK. *Energy Policy*, 38(12), 7596–7603. doi: [10.1016/j.enpol.2010.01.044](https://doi.org/10.1016/j.enpol.2010.01.044)
76. Pinnuck, M., & Potter, B. N. (2009). The quality and conservatism of the accounting earnings of local governments. *Journal of Accounting and Public Policy*, 28(6), 525–540. doi: [10.1016/j.jaccpubpol.2009.08.002](https://doi.org/10.1016/j.jaccpubpol.2009.08.002)
77. PricewaterhouseCooper. (2007). *The Road Ahead for Public Service Delivery*. Retrieved from https://www.pwc.com/gx/en/psrc/pdf/the_road_ahead_for_public_service_delivery.pdf
78. Putnam, R., Leonardi, R., & Nanetti, R. (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
79. Rahman, M. S. (2012). Service Quality, Corporate Image And Customer's Satisfaction Towards Customers Perception: An Exploratory Study On Telecom Customers in Bangladesh. *Business Intelligence Journal*, 5(1), 56–63.

80. Ramachandra, A., & Mansor, N. (2014). Sustainability of community engagement – in the hands of stakeholders? *Education + Training*, 56(7), 588–598. doi: [10.1108/ET-07-2014-0084](https://doi.org/10.1108/ET-07-2014-0084)
81. Reddick, C. G. (2009). The adoption of centralized customer service systems: A survey of local governments. *Government Information Quarterly*, 26(1), 219–226. doi: [10.1016/j.giq.2008.03.005](https://doi.org/10.1016/j.giq.2008.03.005)
82. Rozilah, K., Alkali, M., & Bala, I. (2014). Assessment of service user's experience on the facilities provision at UTHM Students' Residential Colleges. In *7th International Real Estate Research Symposium*, 29-30 April, National Institute of Valuation, Putrajaya (pp. 1–12).
83. Sá, F., Rocha, Á., & Cota, M. P. (2016). Potential dimensions for a local e-Government services quality model. *Telematics and Informatics*, 33(2), 270–276. doi: [10.1016/j.tele.2015.08.005](https://doi.org/10.1016/j.tele.2015.08.005)
84. Sajid, R. (2013). *Measuring Customer Satisfaction and Loyalty in Relation to Online Shopping in Denmark* (Master thesis). Retrieved from <http://studylib.net/doc/18334526/measuring-customer-satisfaction-and-loyalty-in-relation-to>
85. Samsudin, S., Haron, S., & Bakar, A. N. (2012). Operational Issues in Malaysian Local Authority: Value of Intermediaries Services toward Client Satisfaction. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 68, 844–854. doi: [10.1016/j.sbspro.2012.12.271](https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.12.271)
86. Sandford, M. (2016). *Local government: alternative models of service delivery*. Retrieved from <http://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/SN05950/SN05950.pdf>
87. Sayers, R. (2006). *Principles of Awareness-Raising for Information Literacy, a case study*. Bangkok: UNESCO Bangkok.
88. Shafie, F. (2013). *Fm Help Desk: User Complaint System as an Fm Approach for Facilities Management Services in University TUN Hussein Onn Malaysia (UTHM)* (Master thesis). Retrieved from http://eprints.uthm.edu.my/6870/1/GIPS_0700.pdf
89. Siddiquee, N. A. (2006). Public management reform in Malaysia: Recent initiatives and experiences. *International Journal of Public Sector Management*, 19(4), 339–358. doi: [10.1108/09513550610669185](https://doi.org/10.1108/09513550610669185)
90. Sinha, A., & Sen, S. (2016). Atmospheric consequences of trade and human development: A case of BRIC countries. *Atmospheric Pollution Research*, 7(6), 980–989. doi: [10.1016/j.apr.2016.06.003](https://doi.org/10.1016/j.apr.2016.06.003)
91. Sourouni, A.-M., Kourlimpinis, G., Mouzakitis, S., & Askounis, D. (2010). Towards the government transformation: An ontology-based government knowledge repository. *Computer Standards & Interfaces*, 32(1-2), 44–53. doi: [10.1016/j.csi.2009.06.002](https://doi.org/10.1016/j.csi.2009.06.002)
92. Sovacool, B. K., & Valentine, S. V. (2010). The socio-political economy of nuclear energy in China and India. *Energy*, 35(9), 3803–3813. doi: [10.1016/j.energy.2010.05.033](https://doi.org/10.1016/j.energy.2010.05.033)
93. Stoner, K. (2002). *Local Heroes: The Political Economy of Russian Regional Governance*. Princeton: Princeton University Press.
94. Subhan, M., Ghani, A., & Joarder, M. (2014). Urban community willingness to pay for improved solid waste management in Malaysian municipality: A choice modeling approach. *Asian Social Science*, 10(18), 122–136. doi: [10.5539/ass.v10n18p122](https://doi.org/10.5539/ass.v10n18p122)
95. Sureshchandar, G. S., Rajendran, C., & Anantharaman, R. N. (2002). The relationship between service quality and customer satisfaction: a factor specific approach. *Journal of Services Marketing*, 16(4), 363–379. doi: [10.1108/08876040210433248](https://doi.org/10.1108/08876040210433248)
96. Szitar, M.-A. (2014). Learning about Sustainable Community Development. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 116, 3462–3466. doi: [10.1016/j.sbspro.2014.01.784](https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.01.784)
97. Unegbu, V. E. (2013). Perceived Effect of Local Government Knowledge of Citizens Awareness of Local Government Income on its Utilization in Nigeria. *Arabian Journal of Business and Management Review(Oman Chapter)*, 2(10), 40–50. doi: [10.12816/0002332](https://doi.org/10.12816/0002332)

98. Wang, I.-M., & Shieh, C.-J. (2006). The relationship between service quality and customer satisfaction: the example of CJCU library. *Journal of Information and Optimization Sciences*, 27(1), 193–209. doi: [10.1080/02522667.2006.10699686](https://doi.org/10.1080/02522667.2006.10699686)
99. Whitford, M. (2009). A framework for the development of event public policy: Facilitating regional development. *Tourism Management*, 30(5), 674–682. doi: [10.1016/j.tourman.2008.10.018](https://doi.org/10.1016/j.tourman.2008.10.018)
100. Whitlock, A. M. (2017). Teaching about social business: The intersection of economics instruction and civic engagement. *The Journal of Social Studies Research*, 41(3), 235–242. doi: [10.1016/j.jssr.2016.12.002](https://doi.org/10.1016/j.jssr.2016.12.002)
101. Wihlman, T. (2014). *Innovation in Municipal Welfare Services*. Mälardalens högskola: Mälardalen University.
102. Zakaria, Z., Ngah, K., Noordin, N., Sawal, M. Z., & Hj Hussin, Z. (2012). *Historical of Customer Satisfaction in Municipal Services*. Retrieved from <http://www.ipedr.com/vol28/28-ICEMM2012-T10014.pdf>
103. Zamzami, Y. (2004). Neighborhood centers in Saudi society and realistic experience futuristic look. *Publications Umm Al Qura University*, 12(2), 153–167.

Dimensionality and Reliability of the Determinants of Reverse Mortgage Use Intention

Mohammed Ishaq Mohammed^{1,2}, Noralfishah Sulaiman¹, Dahiru Adamu²

¹ *Universiti Tun Hussein Onn Malaysia*

101 Beg Berkunci, Parit Raja, Batu Pahat, Johor, 86400, Malaysia

² *Abubakar Tafawa Balewa University*

Tawafa Belewa Way, P. M. B. 0248, Bauchi, 740272, Nigeria

DOI: [10.22178/pos.31-4](https://doi.org/10.22178/pos.31-4)

JEL Classification: C3, G1

Received 05.01.2017

Accepted 10.02.2018

Published online

25.02.2018

Corresponding Author:

Mohammed Ishaq

Mohammed

immohd@atbu.edu.ng

© 2018 The Authors. This article is licensed under a

[Creative Commons](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

[Attribution 4.0 License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

Abstract. The decision to use reverse mortgage is influenced by a myriad of factors among which some are behaviourally related. Identification and validation of these behavioural factors are necessary to be able to objectively explain their interrelationships and effect on individual's decision to use the product in the future. This paper reports a pilot survey result that aimed at validating a questionnaire designed specifically to collect data on the behavioural factors that might likely influence individual's intention to use reverse mortgage in the future. Using a convenient sampling strategy, a total number of 102 sampled respondents were used in the study. The data were analyzed with the aid of the Statistical Package for the Social Sciences (SPSS) version 23 where a factor analysis and reliability analyses were conducted. The result revealed that out of the 53 items that originally formed the questionnaire items, only 41 were retained. A total of 10 components emerged from the data which were named in accordance with their underlying constructs. All the factor loadings in reported satisfied the acceptable threshold of .50. The reliabilities of the items and the respective scales were also within the acceptable range of .70. It was therefore concluded that the questionnaire was reliable and can be used for the purpose to which is was designed for.

Keywords: factor analysis; pilot study, principal axis factoring, reliability, validity.

INTRODUCTION

Reverse mortgage is a financial product that allows elderly homeowners aged 62 years and above to liquidate the accumulated housing equity in their primary residential homes to enable them address various financial needs that might arise during their remaining life. The product is considered an innovative means to tackle the risk of financial insecurity in old-age. Previous studies mostly conducted in United States have shown that the product have market potential to provide millions of older people additional income to fulfil their financial needs [18, 23, 24, 30, 31, 32, 34, 39]. Despite these promising potentials, the mismatch between projected demand and actual market demand for the product persist. Researchers and experts have severally commented on the possible reasons behind the identified

wide gap between the actual demand and the hypothesized reverse mortgage product demand [5, 7, 9, 13, 17, 22, 41, 26, 33]. Review of these studies indicated that demand for reverse mortgage is affected by a combination of institutional/political, economic, socio-cultural and behavioural factors [2, 3, 4, 7, 19]. Emphasizing on the behavioural factors, Authors [26] proposed a theoretical model that included six underlying constructs as the determinants of behavioural intention to use reverse mortgage. Therefore, in an attempt to validate the constructs in the model, this paper reports the result of a pilot survey with the view of determining the dimensionality and reliability of the underlying behavioural factors that could potentially affect individual's intention to use reverse mortgage in the future.

Overview on Exploratory Factor Analysis (EFA)

The purpose of conducting factor analysis is to discover the underlying constructs or dimensions in the dataset [16] while reliability analysis measures the performance of the construct. The EFA was conducted following the five methodological steps explained by [10]. These steps involve a series of iterative process that are inter-related to one another and involved evaluation of data suitability for EFA (measure of sampling adequacy), factor extraction method, factor retention method, selection of rotational method and interpretation and labelling [36]. Ensuring sampling adequacy is one of the important steps in EFA. There are arguments on what constitute adequate sample when EFA is considered as analytical tool. Some researchers use the minimum number of cases criterion while others are inclined towards cases-to-variable ratio criterion [1]. In the case of the minimum number of cases criterion, many rules of thumbs had been advanced. Authors [6] considered 50 cases as very poor, 100 cases as poor, 200 as fair, 300 as good, 500 as very good and 1000 and above as excellent sample sizes in EFA. Authors [22] argued that in conducting an EFA the number of observations must be greater than the number of variables and that a sample size of 100 is considered adequate. In respect of the cases-to-items criterion, authors had suggested the ratios of 20:1; 10:1; 5:1 rule of thumbs as the appropriate ratio for EFA [28]. However, the ratio criterion had severally been criticized [1]. Instead, [14] suggested that determining the required sample size in EFA should be based on the strength of the relationship between the factors and the items. Based on this argument, they operationalized the relationship as follows:

- if factors have four or more items with loadings of 0.60 or higher; then the size of the sample is not relevant;
- if factors have 10 to 12 items that loads moderately (.40 or higher), then a sample size of 150 or more is required;
- if factors are defined with few variables and have moderate to low loadings, a sample size of at least 300 is needed [1].

Supporting this argument, [10] indicated that with a sample as low as 100 cases, a stable solution can be obtained when three or four items have higher loadings of .70 and above. Therefore, being a pilot survey, a total number of 102 samples were used for this analysis. This number meets the recommended minimum sample size advanced by [22].

Having established the factorability of the dataset, the next step in the factor analytical process is to determine the factor extraction method. Factor extraction involves the task of choosing the most suitable factor analysis method from series of alternative methods in order to ensure the selection of an optimum method that explains the dataset substantially. There are various factor extraction methods from which a researcher can choose when conducting factor analysis: principal component analysis (PCA); principal axis factoring (PAF); maximum likelihood (ML); alpha factoring etc. with each having its own peculiarity and requirements. The PCA and the PAF were identified as the most widely used methods among all the methods [40]. However, there are arguments whether PCA is a factor analysis technique or not. For instance, [28] argued that PCA is a mere data reduction technique and it is not suitable when the goal of the analysis is to detect structure or pattern within a given dataset. On the other hand, PAF is considered the appropriate factor analysis technique when the goal is to detect the underlying latent constructs from many variables. Notwithstanding, others believed that the results of the two converges [37, 38]. In this respect it was advocated that the researcher should apply both methods so that the best result that most accurately depicts the research goal is chosen [1].

The initial extraction of factors in factor analysis displays results with as many factors as the number of variables in the dataset. However, only a few factors would be considered for retention for further analysis and interpretation. Different criteria have been devised to guide the researcher in making the decision about the number of factors to be retained from factor analysis [10]. Researchers often resort to the use of Kaiser Criterion, scree plot test, variance extracted, or parallel analysis criterion when making decision on the number of factors to be retained [1, 10].

The Kaiser Criterion has been identified as the most widely used method among researchers [1, 28]. It involves computing the eigenvalues for the correlation matrix of the dataset to determine how many of these eigenvalues are greater than 1 which is then used as the cut-off point for the number of factors to be retained [10]. However, the method has been criticized as being too arbitrary and it is prone to over-factoring and/or under-factoring as the case may be [10, 28].

The scree plot test involves plotting a graph of the eigenvalues and then examining it to identify the point at which the bend breaks or flattens out. The number of factors retained is usually determined by the number of data points that occurred above the break-point [28]. However, identification of the cut-off point that determines the number of extracted factors has been criticized as being subjective [1, 28]. Notwithstanding, with the presence of strong common factor the scree plot test is considered to function well [10]. Another method of determining number of factors to retain is variance extracted method. The criterion involves retaining factors that explain certain percent of extracted variance [1]. The decision rule for acceptable percentage benchmark is, however, a subject of debate among researchers. Whereas some suggested as low as 50 percent explained variance as acceptable, other argued that the variance explained should be 75 percent and above [1]. The parallel analysis method is considered the most appropriate method to decide the number of factors to retain in factor analysis [36]. The procedure involves comparing the actual eigenvalues obtained from the working data with the eigenvalues expected from a completely random sample. The decision rule is to retain the factors whose eigenvalue is greater than the eigenvalues expected from the random data [10, 40]. However, the method was also criticized as being arbitrary in the choice of the factors as any factor with eigenvalue that falls marginally below the expected eigenvalue is not considered [10]. In order to avoid bias in the factor retention decision, the use of multiple criteria was advocated [11].

The next step in the factor analytic process is the choice of rotation method. The main goal of rotation in factor analysis is to simplify and clarify the structure of the data [28]. There are different types of rotation that can be performed in factor analysis which broadly categorized into two: orthogonal rotation and oblique rotation. The orthogonal rotation (varimax, equamax, quartimax) is used when no correlation among factors is assumed while the oblique rotation (direct oblimin, quartimin and promax) is used when the researcher assumes correlation among the factors [10, 11, 28].

The final step in the factor analysis process is the interpretation and labelling the retained factors. The process involves assigning name for a given factor in order to reflect its theoretical or conceptual meaning it is intended to convey [36].

METHODOLOGY

The indicators that measured the seven (7) constructs were generated through literature review and by modifying the original statements in the TPB questionnaires to reflect the peculiarity and suit the context of the present study. The questionnaire was designed in a Likert-scale type rating scale. This scale type is chosen because of it provides ordinal level measures of multiple-indicator measurements of behavioural, attitudinal and psychological concepts which provide greater flexibility for data analysis [20]. Moreover, many studies have used Likert-scale to assess beliefs, attitude and behaviour [12]. The questionnaire contained a total of 53 items measuring the seven constructs. The questionnaire assessed the intensity and direction of respondents' agreement or disagreement with series of statements that measure Attitude (ATT), social influence (SI) perceived ability (PA); bequest motive (BM), and sense of place attachment (SPA) on a five-point "strongly disagree" (1) to "strongly agree" (5) scale. Reverse mortgage use intention (RMUI) was assessed using a five-point rating scale of "extremely not willing" (1) to "extremely willing" (5) while financial behaviour (FB) was assessed using a five-point rating scale of "never" (1) to "always" (5). The questionnaire was self-administered to 102 households in Parit Raja District of Batu Pahat, Johor using the convenience sampling strategy. All questionnaires were retrieved and used for the analysis. The collected data was analysed using the Statistical Package for Social Science (SPSS) version 23.

RESULT AND DISCUSSION

Data suitability for EFA

The suitability of the dataset for EFA was evaluated by examining suitability of the dataset for EFA was evaluated by examining the correlation matrix of the variables, the Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) Measures of Sampling Adequacy and the Bartlett's Test of Sphericity as recommended by [40]. The decision rule applied in assessing the correlation matrix is to examine the determinant. A non-zero determinant indicates that, at least, a factor can be extracted from the dataset [1]. On the other hand, best practice among researchers recommends the KMO value to be greater than .50 while the Bartlett's Test statistic should be less than .05 [21, 29, 40]. Table 1 shows the determinant, KMO and the Bartlett's statistics from the analysis.

Table 1 – Determinant, Kaiser-Mayer-Olkin measures of sampling adequacy

Determinant		1.15 E-020
The Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.		.750
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	3650.095
	df	820
	Sig.	.000

As revealed by the result, the determinant of the correlation matrix is 1.15E-020 which is a non-zero, thus indicating that, at least, one factor can be extracted from the dataset. To test whether this value is statistically different from zero at $p=.05$, the Bartlette's Test of Sphericity is required. The result confirmed that the determinant is statistically different from zero ($p=.000$). The KMO returned a value of .750 which also falls within the recommended threshold. Based on these criteria, it can be concluded that the dataset is suitable for EFA.

Factor extraction and rotation method

The extraction follows an iterative procedure where the analysis was conducted 13-times before arriving at a simple solution. The process was conducted using the PAF method with Direct-Oblimin rotation option. The choice of this method was informed by the fact that the main goal of conducting the factor analysis is to identify the underlying constructs that best represent the original variables in the dataset. Identifying the latent constructs will provide a manageable representative data without substantially losing the inherent characteristics of the original data. PAF is considered the appropriate factor analysis technique when the goal is to detect the underlying latent constructs from given number of variables [37, 38]. Other specifications involve the suppression of factor loadings to .50 such that only variables that load .50 or higher would appear in the output. This was based on the recommendation of [21] who suggested that factor loadings can be suppressed to as high as .50. A total number of 14 variables that either substantially cross-loaded or were freestanding (not loading on any factor) were removed from the analysis. Table 2 shows the 10 extracted factors that resulted from the analysis.

Factor retention criteria

Multiple criteria were used to decide the number of factors retained in the present analysis. This is to ensure the retention of "optimal" number of factors. By using multiple criteria, the risk of substantial data loss because of under-factoring was hopefully avoided. In the same vein, the risk of including extraneous factors as a result of over-factoring was likely avoided too. Factor retention decision was based on scree-plot test, the Kaiser Criterion and parallel analysis.

Figure 1 shows the scree-plot generated from the data.

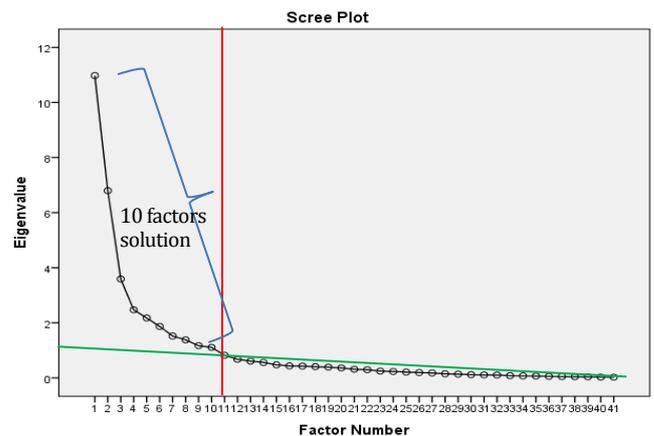

Figure 1 – Scree-plot Test

By visual observation the point where apparent break occurs in the graph is at the point where the horizontally inclined line crosses the vertical line. This point coincided with the number 11, which represents the 11th factor in the series. Authors [40] and [11], explained that factors that occurred above the elbow or point of inflexion should be retained in the scree-plot test. Therefore it is considered that 10 factors can appropriately be extracted for further analysis.

To compliment the scree-test method, the Kaiser Criterion was also used to determine the number of factors to retain. Table 2 shows the eigenvalues of the first 10 factors extracted from the analysis.

The total eigenvalue for 8 out of the 10 factors were all above 1 which is the Kaiser's benchmark for factor retention. The 9th and the 10th factors both yielded values that were less than 1. Strictly following the Kaiser Criterion, only 8 factors should be retained. However, [15] cited in [11] criticized the Kaiser Criterion as being too strict and suggested that factors with eigenvalue as low as .70 should also be retained. Following this argument, 10 factors were retained based on the Kaiser criterion.

Table 2 – Total Variance Explained

Factor	Initial Eigenvalues			Extraction Sums of Squared Loadings			Rotation Sums of Squared Loadingsa
	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %	Total
1	10.976	26.772	26.772	10.740	26.196	26.196	7.236
2	6.798	16.579	43.351	6.542	15.955	42.151	4.907
3	3.591	8.758	52.109	3.386	8.260	50.410	2.668
4	2.470	6.025	58.134	2.204	5.377	55.787	5.450
5	2.177	5.309	63.443	1.902	4.638	60.425	3.280
6	1.869	4.558	68.002	1.607	3.919	64.344	7.606
7	1.521	3.710	71.712	1.250	3.049	67.393	3.915
8	1.383	3.372	75.084	1.103	2.689	70.082	3.632
9	1.172	2.858	77.941	.923	2.251	72.333	4.516
10	1.109	2.704	80.646	.849	2.070	74.403	3.079

Notes: Truncated to show only the 10 extracted factors

In addition, parallel analysis was conducted to compare the result from the previously mentioned methods. Lamentably, there is no in-built provision for conducting parallel analysis in the popular software use for factor analysis such as the SPSS; however, the analysis can be conducted using a sort of Monte Carlo simulation. Using a specialized syntax written by O'Connor, (2000) the parallel analysis was executed. Table 3 shows the truncated output obtained from the analysis.

Table 3 – Parallel Analysis ¹

Root	Raw Data Eigenvalue	Random Data Eigenvalue ²
1	10.837471	2.187853
2	6.630496	1.943753
3	3.454269	1.763427
4	2.306854	1.619544
5	1.994559	1.490361
6	1.699048	1.382154
7	1.353997	1.285071
8	1.187431	1.190211
9	.999713	1.107307
10	.948271	1.022674

Notes: 1) Truncated to show only 10 extracted factors; 2) Based on 95% Confidence interval

The result indicated that from factor 1 to factor 6, the eigenvalues of the original data exceed that of the generated random data while the remaining eigenvalues of the original data were all below the generated eigenvalues of the random data. This indicates that only 6 factors should be retained. However, considering that this is an exploratory study that aimed at detecting the struc-

ture of the data and refining a questionnaire that would be used in the full-scale study, 10 factors were retained as indicated by the previous methods. This is to avoid the issue of losing important information which might be required in the research.

Interpretation and labelling of factors

The final step in the factor analysis process is the interpretation and labelling the retained factors. The process involves assigning name for the given factor to reflect its theoretical or conceptual meaning it is intended to convey [35]. Table 4 shows the questionnaire items and their loadings on the extracted factors. As shown in the Table the items that load highly on factor 1 were statements that express respondents' willingness to use reverse mortgage in the future, hence the factor can conveniently be labelled "Reverse Mortgage Use Intention (RMUI)". Four items loaded highly on factor 2. The questions associated with these items asked the respondents to indicate who could likely influence them when they are contemplating entering into reverse mortgage contract. As shown in the table all the four items relate to family, therefore factor one was labelled as "Family Influence (FI)". Factor 3 has three items that loaded highly on it. The items related to a question that asked the respondents to indicate the frequency at which they performed some listed financial activities. As indicated in the table, all the three activities coincided with savings, thus the factor was named "Savings Motive (SM)". The fourth factor constitutes of items from a question that test the

respondents' reactions about bequeathing their properties to their families. The four items that loaded highly on this factor inclined towards dynastic behaviour, hence the factor was named "Dynastic Bequest Motive (DB)". With regards to the factor 5, the three items that loaded highly on it, formed part of a question that measured the respondents' perception about the idea of reverse mortgage. All the three items tend to portray reverse mortgage product as useful, therefore the factor was labelled "Perceived Usefulness (PU)". Factor number 6 contains eight items that dealt with a question that measured the respondents' sense of place. This factor was tagged "Sense of Place Attachment (SPA)". Factor 7 contains items related to a question that measured the respondents' opinion about their capability to engage in reverse mortgage transaction. A look at the statements from these items, it can be concluded that they can conveniently be labelled as

"Perceived Ability (PA)". The items that load on factor 8 relates to the same question asked about factor 2. Examining the statements shows that the items reflect the influence of other people external to the respondent on decision to enter into reverse mortgage transaction in future, hence the factor is labelled "Community Influence (CI)". Other three items that relate to the question that measured the respondents' financial behaviour load highly on factor 9. Examination of the statements reflects respondents' behaviour with respect to insurance. Therefore, the factor was named "Financial Planning (FP)". The items that load on factor 10 also belong to the question that tried to measure the respondents' opinions on bequest. The statements indicated that the factor can conveniently be labelled "Selfish-Lifecycle Bequest Motive (SB)". Table 4 shows the factors and the respective items that loaded on them.

Table 4 – Pattern Matrix of Factors

Codes	Items	Factors										Communalities
		1 RMUI	2 FI	3 SM	4 DB	5 PU	6 SPA	7 PA	8 CI	9 FP	10 SB	
INT3	Pay-off existing mortgage loan	.898										.904
INT4	Pay-off other debts	.705										.829
INT5	Pay medical bills	.659										.745
INT8	Settle unforeseen financial needs	.610										.830
INT2	House upgrading/repairs	.559										.690
INT1	Supplement existing source of income	.525										.714
RM1	Children		.837									.700
RM4	Parents		.823									.759
RM2	Spouse		.816									.861
RM3	Siblings		.772									.813
FB4	Maintained an emergency savings fund			.824								.778
FB3	Save for long term goal such as a car, education or home			.805								.742
FB5	Save money from every monthly income			.747								.752
BM2	I will leave my house to my children				.745							.752
BM4	I will be ashamed not to leave my house to my children to inherit				.737							.651
BM1	I plan to leave my house as bequest to my children				.728							.702
BM3	My children expect that I leave my house for them to inherit				.698							.726
ATT4	Beneficial					-.754						.806
ATT5	Useful					-.751						.749
ATT1	A good deal					-.638						.611
SPA3	I identify strongly with my neighbourhood						.957					.875
SPA2	I am very attached to my neighbourhood						.938					.855
SPA4	I have special bonding to my neighbourhood and the people living around						.904					.833

Continuation Table 4

Codes	Items	Factors										Communalities
		1 RMUI	2 FI	3 SM	4 DB	5 PU	6 SPA	7 PA	8 CI	9 FP	10 SB	
SPA7	Living in my neighbourhood is more important than any other place						.696					.814
SPA1	My house meant a lot to me						.676					.623
SPA8	I will not relocate from this neighbourhood						.570					.748
SPA5	I drive more pleasure living in my house than any other house						.553					.697
SPA6	I am completely satisfied with my accommodation						.527					.660
PBC1	I own my house free of any housing loan debt							.757				.814
PBC3	I am free to enter into reverse mortgage transaction							.704				.580
PBC2	I almost paid off my housing loan							.693				.770
PBC4	I have absolute control over my house							.603				.624
RM7	Community leaders/religious leaders								.864			.765
RM6	Peers								.716			.678
RM5	Financial advisor								.611			.587
FB9	Obtained or maintained adequate life insurance									.896		.911
FB7	Obtained or maintained adequate health insurance									.806		.873
FB8	Obtained or maintained adequate property insurance									.803		.814
BM6	My children can only inherit my house if they help me while I am alive											-.647
BM5	I have no children to leave my house for											-.639
BM7	My children will/are already self-sufficient and do not care if I sell my house											-.619
Sum of Square Loadings (Eigenvalues)		10.740	6.542	3.386	2.204	1.902	1.607	1.250	1.103	.923	.849	Total 30.506
Percentage Variance Explained		26.196	15.955	8.260	5.377	4.638	3.919	3.049	2.689	2.251	2.070	74.403

The factor loadings range from a minimum value of .525 associated to RMUI factor to a maximum of .957 associated with SPA factor. Similarly, all

the reported communalities are high (.580-.911) which is an indication that the factors are sufficiently explained by the loaded items [11].

Reliability analysis

Having established the number of factors to be retained it is recommended that the reliability of the items and their respective constructs be examined in order to establish the validity of the questionnaire scales. In this section the reliability of the constructs was tested using the Cronbach's Alpha method. The acceptable threshold for scale reliability is .70 and above although .60 is also regarded as acceptable when the study is at its exploratory stage. Similarly, another important statistic usually examined is the corrected item-total correlation. This measures the internal consistency of the scale and value of .30 and above is recommended [11].

Table 5 show the result of the reliability analysis. The reported Scale's Cronbach's Alphas indicated that all the scales are reliable.

Table 5 – Reliability analysis of the questionnaire scales

Codes	Corrected Item-Total Correlation	Cronbach's Alpha if item Deleted	Scale's Cronbach's Alpha
INT3	.831	.929	.941
INT4	.862	.925	
INT5	.814	.931	
INT8	.842	.928	
INT2	.783	.936	
INT1	.816	.931	
RM1	.811	.905	.924
RM4	.773	.917	
RM2	.875	.883	
RM3	.837	.896	
FB4	.778	.739	.852
FB3	.658	.860	
FB5	.741	.780	
BM2	.736	.819	.864
BM4	.651	.851	
BM1	.764	.805	
BM3	.717	.829	
ATT4	.744	.730	.831
ATT5	.720	.735	
ATT1	.633	.840	
SPA3	.852	.933	.944
SPA2	.858	.933	
SPA4	.850	.934	
SPA7	.839	.934	
SPA1	.742	.941	
SPA8	.777	.939	
SPA5	.739	.941	
SPA6	.738	.941	
PBC1	.751	.742	.830
PBC3	.663	.788	

Codes	Corrected Item-Total Correlation	Cronbach's Alpha if item Deleted	Scale's Cronbach's Alpha
PBC2	.701	.766	
PBC4	.539	.837	
RM7	.736	.761	.844
RM6	.735	.760	
RM5	.668	.824	
FB9	.899	.907	.945
FB7	.904	.905	
FB8	.851	.945	
BM6	.610	.712	.790
BM5	.615	.705	
BM7	.628	.691	

The Financial Planning sub-scale reported the highest alpha value ($\alpha = .945$) with corrected item-total correlations ranging from .851 to .904. The next highest alpha values are associated with the Sense of Place Attachment ($\alpha = .944$), Reverse Mortgage Use Intention ($\alpha = .941$), and Family Influence ($\alpha = .924$). The corrected item-total correlations in respect of these scales range from .738 to .904, related to SPA and IB respectively. The reported alpha values and the corrected item-total correlations of the remaining six scales also satisfy the recommended threshold of .70 and .30 respectively with the lowest reported alpha value and item-total correlation associated with the Selfish-lifecycle Bequest and the Perceived Ability constructs respectively. In general, therefore, it could be concluded that the scales are reliable and could be used in measuring what they were intended to measure.

CONCLUSION

A principal Axis Factoring (PAF) was conducted on 53 items with orthogonal rotation (varimax). The Kaiser-Meyer-Olkin measure verified the sampling adequacy for the analysis, $KMO = .750$, which is well above the acceptable limit of .5. Bartlett's test of sphericity $\chi^2(820) = 3650.095$, $p < .000$, indicated that correlations between items were sufficiently large for factor analysis. An initial analysis was run to obtain eigenvalues for each component in the data. Ten components had eigenvalues over Kaiser's criterion of 1. The scree plot showed inflexions point at the 11th component. The analyses resulted in retaining 41 items out of the 53 items that were originally included in the first draft questionnaire. The factor analysis result indicated that the 41 items can

appropriately be clustered into 10 factors which were labelled Reverse Mortgage Use Intention, Family Influence, Saving Motive, Dynastic Bequest, Perceived Usefulness, Sense of Place Attachment, Perceived Ability, Community Influence, Financial Planning, and Selfish-Lifecycle

Bequest. The result of reliability analysis showed that all the scales were reliable which therefore lead to the conclusion that the questionnaire can be used to gather information from the larger sample in the main survey.

REFERENCES

1. Beavers, A. S., Lounsbury, J. W., Richards, J. K., Huck, S. W., Skolits, G. J., & Esquivel, S. L. (2013). *Practical Considerations for Using Exploratory Factor Analysis in Educational Research. Practical Assessment, Research & Evaluation, 18*(6), 1–13.
2. Caplin, A. (2001). The Reverse Mortgage Market: Problems and Prospects. In Z. Bodie, B. Hammond, O. Mitchell, & S. Zeldes (Eds.), *Innovations in Retirement Financing*. Philadelphia: Pension Research Council.
3. Chia, N.-C., & Tsui, A. K. C. (2005). *Reverse Mortgages as Retirement Financing Instrument: An Option for "Asset-rich and Cash-poor" Singaporeans*. Retrieved from <http://www.eaber.org/node/22566>
4. Chiang, S. L., & Tsai, M. S. (2016). Analyzing an elder's desire for a reverse mortgage using an economic model that considers house bequest motivation, random death time and stochastic house price. *International Review of Economics & Finance, 42*, 202–219. doi: [10.1016/j.iref.2015.10.040](https://doi.org/10.1016/j.iref.2015.10.040)
5. Chou, K.-L., Chow, N. W. S., & Chi, I. (2006). Willingness to consider applying for reverse mortgage in Hong Kong Chinese middle-aged homeowners. *Habitat International, 30*(3), 716–727. doi: [10.1016/j.habitatint.2005.04.008](https://doi.org/10.1016/j.habitatint.2005.04.008)
6. Comrey, A. L., & Lee, H. B. (2013). *A First Course in Factor Analysis*. Hoboken: Taylor and Francis.
7. Davidoff, T. (2015). Can "High Costs" Justify Weak Demand for the Home Equity Conversion Mortgage? *Review of Financial Studies, 28*(8), 2364–2398. doi: [10.1093/rfs/hhv019](https://doi.org/10.1093/rfs/hhv019)
8. Davidoff, T., Gerhard, P., & Post, T. (2017). Reverse mortgages: What homeowners (don't) know and how it matters. *Journal of Economic Behavior & Organization, 133*, 151–171. doi: [10.1016/j.jebo.2016.11.007](https://doi.org/10.1016/j.jebo.2016.11.007)
9. Doling, J., Elsinga, M., & Ronald, R. (2006). *Home ownership: Getting in, getting from, getting out. Part III*. Retrieved from <https://www.iospress.nl/book/home-ownership-getting-in-getting-from-getting-out-part-iii/>
10. Fabrigar, L. R., Wegener, D. T., Maccallum, R. C., & Strahan, E. J. (1999). *Evaluating the Use of Exploratory Factor Analysis in Psychological Research. Psychological Methods, 4*(3), 272–299.
11. Field, A. (2012). *Discovering statistics using IBM SPSS* (4th ed.). London: Sage Publications.
12. Fishbein, M., & Ajzen, I. (1975). *Belief, Attitude, Intention, and Behavior: An Introduction to Theory and Research*. Reading: Addison-Wesley.
13. Fornero, E., Rossi, M., & Urzì Brancati, M. C. (2015). Explaining why, right or wrong, (Italian) households do not like reverse mortgages. *Journal of Pension Economics and Finance, 15*(02), 180–202. doi: [10.1017/s1474747215000013](https://doi.org/10.1017/s1474747215000013)
14. Guadagnoli, E., & Velicer, W. F. (1988). Relation of sample size to the stability of component patterns. *Psychological Bulletin, 103*(2), 265–275. doi: [10.1037/0033-2909.103.2.265](https://doi.org/10.1037/0033-2909.103.2.265)
15. Jolliffe, I. T. (1986). *Principal Component Analysis*. New York: Springer.
16. Kline, P. (1997). *An easy guide to factor analysis*. New York: Routledge.
17. Knapp, K. (2001). *The Influence of Family and Community Ties on the Demand for Reverse Mortgages*. New York: International Longevity Center.

18. Kutty, N. K. (1998). The Scope for Poverty Alleviation among Elderly Home-owners in the United States through Reverse Mortgages. *Urban Studies*, 35(1), 113–129. doi: [10.1080/0042098985104](https://doi.org/10.1080/0042098985104)
19. Lee, C.-C., Chen, K.-S., & So-De Shyu, D. (2015). Credit, Equity Conversion, and Housing Endowment: Analysis of Reverse Mortgage Markets. *Journal of Applied Finance & Banking*, 5(3), 63–80.
20. Lee, Y., & Kozar, K. A. (2005). Investigating factors affecting the adoption of anti-spyware systems. *Communications of the ACM*, 48(8), 72. doi: [10.1145/1076211.1076243](https://doi.org/10.1145/1076211.1076243)
21. Leech, N. L., & Barrett, K. C. (2011). *IBM SPSS for Intermediate Statistics: Use and Interpretation* (4th ed.). Ney York: Routledge.
22. Luiz, J. M., & Stobie, G. (2010). The market for equity release products : lessons from the international experience. *South African Business Review*, 14(2), 24–45.
23. Merrill, S. R., Finkel, M., & Kutty, N. K. (1994). Potential Beneficiaries from Reverse Mortgage Products for Elderly Homeowners: An Analysis of American Housing Survey Data. *Real Estate Economics*, 22(2), 257–299. doi: [10.1111/1540-6229.00635](https://doi.org/10.1111/1540-6229.00635)
24. Mitchell, O. S., Piggott, J., Sherris, M., & Yow, S. (2006). Financial Innovation for an Aging World. *SSRN Electronic Journal*. doi: [10.2139/ssrn.921041](https://doi.org/10.2139/ssrn.921041)
25. Mohammed, M. I., & Sulaiman, N. (2017). Determinants of reverse mortgage use intention: a theoretical framework. *International Research Journal of Management and Commerce*, 4(2), 153–178.
26. Mohammed, M. I., & Sulaiman, N. (2017). Prospect of developing reverse mortgage product in Malaysia: a SWOT analysis. *International Journal of Business Management*, 2(4), 1–17.
27. O'Connor, B. P. (2000). SPSS and BAS programs for determining the number of components using parallel analysis and Velicer's MAP test. *Behavior Research Methods, Instruments, & Computers*, 32(3), 396–402.
28. Osborne, J. W., & Costello, A. B. (2009). Best Practices in Exploratory Factor Analysis: Four Recommendations for Getting the most from your Analysis. *Practical Assessment Research & Evaluation*, 10(7), 1–9.
29. Pallant, J. (2013). *SPSS Survival Manual* (5th ed.). Maidenhead: Open University Press.
30. Rasmussen, D. W., Megbolugbe, I. F., & Morgan, B. A. (1995). Using the 1990 Public Use Microdata Sample to Estimate Potential Demand for Reverse Mortgage Products. *Journal of Housing Research*, 6(1), 1–23.
31. Rasmussen, D. W., Megbolugbe, I. F., & Morgan, B. A. (1997). The reverse mortgage as an asset management tool. *Housing Policy Debate*, 8(1), 173–194. doi: [10.1080/10511482.1997.9521251](https://doi.org/10.1080/10511482.1997.9521251)
32. Stucki, B. R. (2005). *Use Your Home to Stay at Home. Expanding the Use of Reverse Mortgages for Long-Term Care: A Blueprint for Action*. Retrieved from https://www.cms.gov/Research-Statistics-Data-and-Systems/Statistics-Trends-and-Reports/Reports/Downloads/Stucki_2005_4.pdf
33. Sulaiman, N., Mohammed, M. I., & Abubakar, Z. G. (2016). *Factors influencing reverse mortgage market*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/321480355_Factors_influencing_reverse_mortgage_market
34. Sun, W., Triest, R. K., & Webb, A. (2008). *Optimal Retirement Asset Decumulation Strategies: The Impact of Housing Wealth*. Retrieved from http://crr.bc.edu/wp-content/uploads/2006/11/wp_2006-22-508.pdf
35. Taherdoost, H., Sahibuddin, S., & Jalaliyoon, N. (2014). *Evaluation of Security Factors Effecting on Web-Based Service Adoption*. Retrieved from <http://www.wseas.us/e-library/conferences/2014/Istanbul/TELEDU/TELEDU-16.pdf>

36. Taherdoost, H., Sahibuddin, S., & Jalaliyoon, N. (2014). *Exploratory factor analysis; concepts and theory*. Retrieved from <http://www.wseas.us/e-library/conferences/2014/Gdansk/MATH/MATH-49.pdf>
37. Thompson, B. (2004). *Exploratory and Confirmatory Factor Analysis: understanding Concepts and Applications*. Washington: American Psychological Association.
38. Velicer, W. F., Peacock, A. C., & Jackson, D. N. (1982). A Comparison Of Component And Factor Patterns: A Monte Carlo Approach. *Multivariate Behavioral Research*, 17(3), 371–388. doi: 10.1207/s15327906mbr1703_5
39. Vincent, V. (2014). *Reverse Mortgages : A good Diversifier for Dutch Pension Funds?* Retrieved from https://www.tias.edu/docs/default-source/Kennisartikelen/emas03_master_thesis_victor_vincent_final.pdf?sfvrsn=0
40. Williams, B., Onsman, A., & Brown, T. (2010). Exploratory factor analysis: A five-step guide for novices. *Australasian Journal of Paramedicine*, 8(3), 1–13.
41. Zhou, H. (2014). Analysis on demand factor of regional difference for reverse mortgage-based on survey data in Beijing & Hangzhou. *Journal of Chemical and Pharmaceutical Research*, 6(5), 226–231.

Діагностика стану соціально-психологічного клімату на підприємстві

Diagnosis of the State of Socio-Psychological Climate at the Enterprise

Руслан Скриньковський¹, Оксана Шпак², Соломія Леськів¹, Лілія Ситар¹
 Ruslan Skrynkovskyu, Oksana Shpak, Solomiya Leskiv, Liliia Sytar

¹ *Lviv University of Business and Law*
 99 Kulparkivska Street, Lviv, 79021, Ukraine

² *Scientific Society Shevchenko*
 21 General Chuprynka Street, 79013, Lviv, Ukraine

DOI: 10.22178/pos.31-3

JEL Classification:
 L20, M00

Received 11.12.2017
 Accepted 20.02.2018
 Published online
 25.02.2018

Corresponding Author:
 Ruslan Skrynkovskyu
 uan_lviv@ukr.net

© 2018 The Authors.
 This article is licensed
 under a [Creative Commons Attribution 4.0 License](#)

Анотація. Метою статті є аналіз теоретичних положень та розроблення практичних рекомендацій з удосконалення діагностики стану соціально-психологічного клімату на підприємстві. Представлено структуру соціально-психологічного клімату крізь призму відносин, об'єктивності стану та існуючих комунікацій. Встановлено, що метою діагностики соціально-психологічного клімату на підприємстві є підвищення ефективності і результативності роботи персоналу за рахунок профілактики трудових конфліктів, підвищення командної згуртованості й підтримки основних елементів корпоративної культури підприємства. З'ясовано, що домінантами (складовими) соціально-психологічного клімату через призму відносин та комунікацій в системі «працівник – колектив – підприємство» є: 1) домінанта роботи особистості; 2) домінанта роботи колективу; 3) домінанта роботи підприємства. Перспективою подальших досліджень у даному напрямі є удосконалення системи часткових діагностичних цілей діагностики діяльності (економічної діагностики) підприємства з урахуванням поданих результатів досліджень.

Ключові слова: підприємство; працівники; соціально-психологічний клімат; діагностика.

Abstract. The purpose of the article is to analyze the theoretical positions and develop practical recommendations for improving the diagnosis of the state of the socio-psychological climate in the enterprise. The structure of the socio-psychological climate is presented through the prism of relations, the objectivity of the state and existing communications. It was established that the purpose of diagnostics of socio-psychological climate at the enterprise is to increase the efficiency and potency of the personnel through the prevention of labor conflicts, to increase team cohesion and support the main elements of corporate culture of the enterprise. It was determined that the dominants (components) of the socio-psychological climate through the prism of relations and communications in the system "employee – collective – enterprise" are: 1) the dominant work of the personality; 2) the dominant work of the team; 3) the dominant work of the enterprise. The prospect of further research in this area is the improvement of the system of partial diagnostic purposes of the diagnosis of the activity (economic diagnostics) of the enterprise, taking into account the presented research results.

Keywords: enterprise; personnel; socio-psychological climate; diagnostics.

ВСТУП

Сучасна теорія і практика ведення бізнесу доводить, що розвиток будь-якого підприємства безпосередньо залежить від його конкурентоспроможності та інвестиційної привабливості з урахуванням соціально-психологічного клімату на підприємстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що проблемні питання (аспекти) щодо формування та оцінювання соціально-психологічного клімату на підприємстві досліджували такі науковці, як Н. Базалійська [1, 2], Н. Беляєва [3], Н. Жигайло [4], Ю. Куріс [5], Т. Луцик [6], І. Марков [7], О. Марциняк-Дорош [8], Д. Михайленко [9], Г. Назарова [10], А. Романов [11, 12], В. Сич [13], А. Чечель [14], А. Хмелєвська [15], М. Шакірі [16] та інші. Водночас, віддаючи належне високому рівню наукових доробок у цьому напрямі, доцільно відмітити, що сьогодні недостатньо уваги приділено діагностиці стану соціально-психологічного клімату на підприємстві. Все це обумовило актуальність поданого дослідження, визначило його тему та мету.

Тому метою статті є аналіз теоретичних положень та розроблення практичних рекомендацій з удосконалення діагностики стану соціально-психологічного клімату на підприємстві.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Виходячи із результатів аналізу наукової праці А. Романова [11], можна стверджувати, що під соціально-психологічним кліматом слід розуміти певну систему взаємовідносин, що виникають між членами колективу. Водночас з'ясовано, що подана система взаємовідносин формується під впливом індивідуальних психофізіологічних особливостей (факторів, параметрів) та внутрішньогрупових традицій і стандартів, які визначають певну колективну свідомість і настрій та впливають на стан психологічних умов, які сприяють або перешкоджають продуктивній спільній діяльності і усесторонньому розвитку особи в групі (колективі) для досягнення цілей (визначеної мети) окремого індивіда, колективу та підприємства в цілому (рис. 1).

Рисунок 1 – Структура соціально-психологічного клімату (СПК) крізь призму відносин, об'єктивності стану та існуючих комунікацій [11]

У цьому контексті слід також погодитися з думкою Н. Беляєвої [3] та О. Кузьміна [17] про те, що стан соціально-психологічного клімату в колективі (персоналу) безпосередньо впли-

ває на діяльність підприємства, оскільки рівень ефективності і результативності його функціонування, у першу чергу, залежить від взаємовідносин між окремими працівниками,

між різними підрозділами, між менеджером (керівником) і його підлеглими.

Поряд з тим, у межах дослідження наукових праць [1, 15], встановлено, що:

1) метою діагностики соціально-психологічного клімату на підприємстві є підвищення ефективності і результативності роботи персоналу за рахунок профілактики трудових конфліктів, підвищення командної згуртованості й підтримки основних елементів корпоративної культури підприємства [1] (Н. Базалійська, С. Микитюк);

2) ключовими завданнями діагностики соціально-психологічного клімату на підприємстві є: а) виявлення факторів (чинників) формування соціально-психологічного клімату, за допомогою яких можна керувати ним; б) визначення рівня (ступеню) сприятливості соціально-психологічного клімату в колективі та подальших управлінських впливів з метою коригування його стану [15] (А. Хмелевська).

З огляду на це і виходячи з результатів виконаних досліджень [7], з'ясовано, що для діагностики стану соціально-психологічного клімату на підприємстві використовується комплекс методичних процедур, який включає в себе: 1) спостереження; 2) аналіз документів; 3) інтерв'ю; 4) бесіди; 5) анкетування; 6) соціометричне опитування тощо.

Тут доцільно також відмітити, що А. Хмелевська [15] дотримується точки зору, згідно якої процес діагностики та коригування соціально-психологічного клімату на підприємстві включає такі три основні етапи: 1) експертне опитування з метою виявлення (ідентифікації) ключових факторів (чинників) формування соціально-психологічного клімату, за допомогою яких можна керувати ним; 2) аналіз та оцінювання стану соціально-психологічного клімату з метою визначення ступеню його сприятливості; 3) коригування (корекція) стану соціально-психологічного клімату за рахунок формування і використання заходів з покращення його стану.

У свою чергу, Д. Михайленко [9] стверджує, що діагностика стану соціально-психологічного клімату на підприємстві здійснюється в кілька етапів, а саме:

1. Етап – а) ознайомлення з підприємством, його організаційно-правовою формою, діяль-

ністю і спеціалізацією; б) формування загального уявлення про умови праці, рівень її організації, про характер взаємовідносин між працівниками підприємства в процесі трудової діяльності тощо;

2. Етап – збір та обробка інформації суб'єктивного характеру, на основі якої розраховуватимуть показники (параметри, бізнес-індикатори) соціально-психологічного клімату в колективі;

3. Етап – первинна та вторинна економіко-математична обробка отриманих даних;

4. Етап – а) аналіз та інтерпретація отриманої інформації, зіставлення суб'єктивних показників (параметрів, бізнес-індикаторів) клімату з даними, що характеризують об'єктивні соціально-психологічні взаємовідносини, зведення окремих конкретних (визначених) показників у цілісну характеристику соціально-психологічного клімату; б) розробка практичних рекомендацій для менеджерів (керівників) підприємства (інституційного, управлінського та технічного рівня управління [17]) з покращення соціально-психологічного клімату в конкретних колективах [9].

В цьому контексті на особливу увагу заслуговує наукова праця [1] (Н. Базалійська, С. Микитюк), у якій представлено модель діяльності в організації сфери щодо оптимізації соціально-психологічного клімату колективу. Згідно поданої моделі видно, що діагностика соціально-психологічного клімату на підприємстві передбачає: 1) консультативну роботу психолога з оптимізації соціально-психологічного клімату; 2) гармонізацію ділових та особистісних стосунків; 3) діяльність психолога щодо попередження та розв'язання конфлікту; 4) психопрофілактичну роботу з окремими працівниками [1]. Водночас з'ясовано, що існують 5 основних міжособистих способів вирішення конфліктів (конфліктних ситуацій): 1) ухилення; 2) згладжування; 3) примус; 4) компроміс; 5) розв'язання проблеми, яка привела до конфлікту [17].

Крім того, необхідно зазначити, що соціально-психологічний клімат в колективі підприємства формується під впливом багатьох різноманітних факторів (чинників), які різняться:

1) за рівнем середовища:

- фактори глобального (макро) середовища: суспільно-політична ситуація в країні (a1), економічна ситуація в суспільстві (a2), рівень життя населення (a3), організація життя населення (a4), соціально-демографічні фактори (a5), регіональні фактори (a6), етнічні фактори (a7);

- фактори локального (мікро) середовища: задоволеність роботою (b1), психологічна сумісність (b2), спрацьованість (b3), характер комунікацій (b4), характер виконуваної роботи (b5), організація спільної діяльності (b6), стиль керівництва (b7), організаційна структура (b8), умови праці (b9);

2) за напрямом впливу: економічні – a2, a3, a4, a6; соціально-демографічні – a4, a5, a7; соціально-психологічні – b1, b2, b3, b4, b7; організаційні – b5, b6, b7, b8, b9) [11] (А. Романов).

Водночас з'ясовано, що на стан соціально-психологічного клімату в колективі підприємства також впливають такі фактори (чинники), як: 1) зміст праці та рівень задоволеності працівників (управлінського персоналу, робітників основного та допоміжного виробництва [17, 18]) роботою; 2) умови праці та побуту, рівень задоволеності ними; 3) ступінь задоволеності характером міжособистісних стосунків зі співробітниками; 4) стиль керівництва та лідерство, система взаємовідносин керівника із підлеглими працівниками [1].

Поряд із тим варто наголосити, що соціально-психологічний клімат на підприємстві формується за рахунок таких складових: 1) відношення до роботи; 2) виконання роботи за спеціальністю; 3) особистих і ділових якостей керівника; 4) стану обладнання; 5) ритмічності праці; 6) санітарно-гігієнічних умов; 7) взаємовідносин із керівником (менеджером); 8) підвищення кваліфікації; 9) різноманітності праці; 10) організації праці; 11) рівня впливу керівника на роботу тощо [8].

Беручи до уваги зазначене вище, доцільно також звернути увагу на результати досліджень [10] (Г. Назарова, А. Романов), згідно яких видно, що домінантами (від лат. *dominans* – пануючий) соціально-психологічного клімату через призму відносин та комунікацій в системі «працівник – колектив – підприємство» є: 1) домінанта роботи особистості (відображає переважаючий вплив на стан соціально-психологічного клімату особистісної компоненти, персональні

відчуття працівника, його емоційний стан, відношення до праці, колективу та підприємства в цілому); 2) домінанта роботи колективу (ілюструє переважаючий вплив на якість соціально-психологічного клімату міжособової складової, а також відображає взаємовідносини, які існують в колективі, їх конструктивну або деструктивну дію на трудові процеси); 3) домінанта роботи підприємства (реалізується через дії керівників, спрямованих на формування сприятливої для продуктивної роботи атмосфери, усвідомлення цілей підприємства та ототожнення їх із власними цілями та цілями колективу) [10].

Встановлено, що діагностика соціально-психологічного клімату на підприємстві дозволяє оцінити: 1) готовність колективу до спільної роботи; 2) групову згуртованість працівників; 3) наявність неформальних організацій і відповідних їх лідерів; 4) причини виникнення й джерела соціально-психологічної напруженості; 5) схеми взаємодії й інформаційного обміну між колективами (підрозділами); 6) дублювання функцій, функціональні перетинання; 7) соціально-психологічний клімат у колективі; 8) індивідуально-особистісні особливості працівників і прогноз їх поведінки [1].

В контексті цього визначено, що одним із ключових бізнес-індикаторів в системі оцінювання соціально-психологічного клімату на підприємстві є розрахунок інтегральної характеристики згуртованості в колективі (групі), яка є мірою єдності та спричинена усвідомленням спільностей цілей, завдань та ідеалів, – формула (1):

$$S_K = \frac{\sum V_P}{0,5N(N-1)}, \quad (1)$$

де S_K – індекс згуртованості колективу (групи);

$\sum V_P$ – кількість взаємопозитивних виборів в колективі (групі) відповідно до запитання: «З ким би ви хотіли (не хотіли) працювати разом для досягнення визначеної мети?»;

N – кількість членів колективу (групи), що брали участь в опитуванні [14].

Беручи до уваги наведене вище, тут доцільно відмітити наукову роботу В. Сич [13], в якій зазначено, що визначення рівня соціально-психологічного клімату на підприємстві доцільно здійснювати виходячи із орієнтації працівників на «працю» і/або на «відносини» на основі з'ясування їх реального та ідеального бачення.

Що стосується чинників, що зумовлюють задоволеність працівників виконуваною роботою, то основними серед них є: 1) вдалий вибір працівником фаху; 2) цікавість роботи; 3) успішність роботи; 4) система стимулювання; 5) стиль керівництва тощо [1, 4, 17].

Тут варто відмітити, що основна (ключова) роль керівника (менеджера) у формуванні позитивного соціально-психологічного клімату на підприємстві – правильно організувати роботу і мінімізувати рівень конфліктності у колективі через вольові якості, що виявляються у вимогливості, відповідальності, самостійності у прийнятті остаточного рішення, непримиренності до всього, що шкодить справі [4, 14].

Поряд з тим, виходячи із методичних рекомендацій щодо оцінки стану соціально-психологічного клімату на підприємстві з урахуванням його ключових домінант з точки зору синергетичного підходу [12], встановлено, що за допомогою методу «градієнт станів» можна оцінити рівень соціально-психологічного клімату в колективі і визначити наявність або відсутність проблем. Крім цього з'ясовано, що поданий підхід дозволяє визначити стан проблеми в цілому, а враховуючи складність та багатовимірність об'єкта дослідження – соціально-психологічного клімату в колективі, то тут варто зазначити про необхідність детального аналізу всіх його складових (домінант), серед яких виокремлено:

- 1) домінанта роботи особистості (задоволеність індивіда працею як особистісна домінанта соціально-психологічного клімату);
- 2) домінанта роботи колективу (згуртованість колективу як групова домінанта соціально-психологічного клімату);
- 3) домінанта роботи підприємства (лояльність до підприємства як організаційна (корпоративна) складова соціально-психологічного клімату) [10, 12].

Тут доцільно також зазначити, що Н. Базалійська та А. Гук [2] стверджують, що основними шляхами оптимізації соціально-психологічного клімату на підприємстві є: 1) формування єдиності і узгодженості стосовно до норм, прийнятих в організації; 2) створення таких умов у рамках організації, які забезпечили б можливість актуалізації ціннісних орієнтацій особи в процесі роботи; 3) зростання почуття впевненості членів організації у власних силах і здібностях; 4) розвиток умінь цілеспрямованого впливу на мотиваційну сферу підлеглих; 5) проголошення принципу рівних можливостей, справедливого розподілу нагороджень, створення обставин, що стимулюють дискусію, обмін знаннями, досвідом; 6) гнучкість у здійсненні контролю, надання певної автономності в процесі вирішення виробничих завдань; 7) використання процесів наслідування, імітації, моделювання тощо.

ВИСНОВКИ

Результати проведеного дослідження доводять, що:

1. Метою діагностики соціально-психологічного клімату на підприємстві є підвищення ефективності і результативності роботи персоналу за рахунок профілактики трудових конфліктів, підвищення командної згуртованості й підтримки основних елементів корпоративної культури підприємства. Досягнення окресленої мети передбачає вирішення таких завдань:

- виявити фактори (чинників) формування соціально-психологічного клімату, за допомогою яких можна керувати ним;
- визначити рівень сприятливості соціально-психологічного клімату в колективі та подальші управлінські впливи з метою коригування його стану.

2. Домінантами (складовими) соціально-психологічного клімату через призму відносин та комунікацій в системі «працівник – колектив – підприємство» є: 1) домінанта роботи особистості; 2) домінанта роботи колективу; 3) домінанта роботи підприємства.

Перспективою подальших досліджень у даному напрямі є удосконалення системи часткових діагностичних цілей діагностики діяльності (економічної діагностики) підприємства з урахуванням поданих результатів досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES

1. Bazaliiska, N., & Mykytiuk, S. (2017). *Udoskonalennia sotsialno-psykholohichnoho klimatu na promyslovomu pidpriemstvi* [Improvement of sociopsychological climate on industrial enterprises]. *Skhidna Yevropa: ekonomika, biznes ta upravlinnia*, 1(06), 24–31 (in Ukrainian) [Базалійська, Н., & Микитюк, С. (2017). Удосконалення соціально-психологічного клімату на промисловому підприємстві. *Східна Європа: економіка, бізнес та управління*, 1(06), 24–31].
2. Bazaliiska, N., & Huk, P. (2016). *Formuvannia spryiatlyvoho sotsialno-psykholohichnoho klimatu v kolektyvi pidpriemstva* [Forming positive social and psychological climate in collective enterprises]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu imeni I. I. Mechnykova. Serii: Ekonomika*, 21(2), 56–60 (in Ukrainian) [Базалійська, Н., & Гук, П. (2016). Формування сприятливого соціально-психологічного клімату в колективі підприємства. *Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Серія: Економіка*, 21(2), 56–60].
3. Bieliaieva, N. (2017). *Otsiniuvannia sotsialno-psykholohichnoho klimatu v kolektyvi na prykladi pidpriemstva torhivli ta yoho vplyv na protses upravlinnia orhanizatsiieu* [Assessment of a group sociopsychological climate on the example of trade enterprise and its impact on organization management process]. *Aktualni problemy ekonomiky*, 5, 144–153 (in Ukrainian) [Беляєва, Н. (2017). Оцінювання соціально-психологічного клімату в колективі на прикладі підприємства торгівлі та його вплив на процес управління організацією. *Актуальні проблеми економіки*, 5, 144–153].
4. Zhyhailo, N. (2012). *Rol kerivnyka u formuvanni sotsialno-psykholohichnoho klimatu v kolektyvi* [Leader's Role in the Forming of Socio-psychological Climate in the Collective]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Seriiia psykholohichna*, 2(1), 374–383 (in Ukrainian) [Жигайло, Н. (2012). Роль керівника у формуванні соціально-психологічного клімату в колективі. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*, 2(1), 374–383].
5. Kuris, Yu., Tarasov, V., & Banakh, A. (2017). *Sotsialno-psykholohichni zasady vyrobnychoi diialnosti* [Social and psychological bases of productive activity]. *Humanitarnyi visnyk Zaporizkoi derzhavnoi inzhenernoi akademii*, 68, 216–224 (in Ukrainian) [Куріс, Ю., Тарасов, В., & Банах, А. (2017). Соціально-психологічні засади виробничої діяльності. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*, 68, 216–224].
6. Lutsyk, R. (2012). *Otsinka vplyvu sotsialno-psykholohichnoho klimatu kolektyvu na kadrovyi potentsial orhanizatsii* [Assessment of the influence of the socio-psychological climate of the team on the personnel potential of the organization]. *Efektivna ekonomika*, 10. Retrieved from <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1473> (in Ukrainian) [Луцик, Р. (2012). Оцінка впливу соціально-психологічного клімату колективу на кадровий потенціал організації. *Ефективна економіка*, 10. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1473>].
7. Markov, I., & Rudyk, Ya. (2014). *Vplyv sotsialno-psykholohichnoho klimatu na vzaiemynu v kolektyvi* [The influence of social and psychological climate in the team on the relationship]. Retrieved from <http://www.sworld.com.ua/konfer35/250.pdf> (in Ukrainian) [Марков, І., & Рудик, Я. (2014). Вплив соціально-психологічного клімату на взаємини в колективі. URL: <http://www.sworld.com.ua/konfer35/250.pdf>].
8. Martsyniak-Dorosh, O., & Bukatov, S. (2017). *Doslidzhennia sotsialno-psykholohichnoho klimatu na pidpriemstvi mashynobuduvannia* [Research of socially-psychological climate at the mechanical engineering enterprise]. *Young Scientist*, 9(49), 98–101 (in Ukrainian) [Марціняк-Дорош, О., & Букатов, С. (2017). Дослідження соціально-психологічного клімату на підприємстві машинобудування. *Молодий вчений*, 9(49), 98–101].

9. Mykhailenko, D. (2015). **Instrumenty diahnostryky sotsialno-psykholohichnoho stanu personalu ta kolektyvu** [Instruments for diagnostics of social and psychological state of the personnel and staff]. *Innovatsiina ekonomika*, 1, 216–219 (in Ukrainian)
[Михайленко, Д. (2015). Інструменти діагностики соціально-психологічного стану персоналу та колективу. *Інноваційна економіка*, 1, 216–219].
10. Nazarova, H., & Romanov, A. (2015). **Doslidzhennia dominantiv sotsialno-psykholohichnoho klimatu** [The research of socio-psychological climate's dominants]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Serii: Ekonomichni nauky*, 14(1), 79–84 (in Ukrainian)
[Назарова, Г., & Романов, А. (2015). Дослідження домінантів соціально-психологічного клімату. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Економічні науки*, 14(1), 79–84].
11. Romanov, A. (2015). **Doslidzhennia faktoriv vplyvu na sotsialno-psykholohichnu dominantu systemy upravlinnia personalom** [Investigation of the factors of influence on the social and psychological dominant of the personnel management system]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Ekonomika*, 2(46), 229–233 (in Ukrainian)
[Романов, А. (2015). Дослідження факторів впливу на соціально-психологічну домінанту системи управління персоналом. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Економіка*, 2(46), 229–233].
12. Romanov, A. (2015). **Otsinka stanu sotsialno-psykholohichnoho klimatu na pidpriemstvi** [Assessing the Status of Socio-Psychological Climate in the Enterprise]. *Business Inform*, 8, 303–308 (in Ukrainian)
[Романов, А. (2015). Оцінка стану соціально-психологічного клімату на підприємстві. *Бізнес Інформ*, 8, 303–308].
13. Sych, V. (2009). **Doslidzhennia psykholohichnykh osoblyvostei orhanizatsiinoho klimatu ta korporatyvnoi kultury na pidpriemstvi** [Research of psychological peculiarities of the organizational climate and corporate culture at the enterprise]. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka. Psykholohichni nauky*, 2, 204–217 (in Ukrainian)
[Сич, В. (2009). Дослідження психологічних особливостей організаційного клімату та корпоративної культури на підприємстві. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Психологічні науки*, 2, 204–217].
14. Chechel, A., Kyrychenko, I., & Bibikova, Ya. (2015). **Shliakhy formuvannia pozytyvnoho sotsialno-psykholohichnoho klimatu v kolektyvi pidpriemstva** [The ways of forming positive social and psychological climate in collective enterprises]. *Derzhavne upravlinnia*, 4(136), 79–81 (in Ukrainian)
[Чечель, А., Кириченко, І., & Бібікова, Я. (2015). Шляхи формування позитивного соціально-психологічного клімату в колективі підприємства. *Державне управління*, 4(136), 79–81].
15. Khmelevska, A. (2015). **Metodychni polozhennia shchodo diahnostuvannia ta korektsii sotsialno-psykholohichnoho klimatu na pidpriemstvi** [Methodical provisions concerning diagnosis and correction of the socio-psychological climate on enterprise]. *Visnyk sotsialno-ekonomichnykh doslidzhen*, 1(56), 107–113 (in Ukrainian)
[Хмелевська, А. (2015). Методичні положення щодо діагностування та корекції соціально-психологічного клімату на підприємстві. *Вісник соціально-економічних досліджень*, 1(56), 107–113].
16. Shakiri, M. (2013). **Osnovni zasady formuvannia spryiatlyvoho sotsialno-psykholohichnoho klimatu v kolektyvi** [The basic principles of forming a favorable social and psychological climate in the team]. *Naukovi pratsi MAUP. Serii: Ekonomichni nauky. Psykholohichni nauky*, 2, 145–150 (in Ukrainian)
[Шакірі, М. (2013). Основні засади формування сприятливого соціально-психологічного

клімату в колективі. *Наукові праці МАУП. Серія: Економічні науки. Психологічні науки*, 2, 145–150].

17. Kuzmin, O. (1995). *Suchasnyi menedzhment* [Modern management]. Lviv: Tsentр Yevropy (in Ukrainian)
[Кузьмін, О. (1995). *Сучасний менеджмент*. Львів: Центр Європи].
18. Skrynkovskyy R., & Pawlowski G. (2016). *Diahnostyka v systemi menedzhmentu pidpriemstva* [Diagnosis in the Enterprise Management System]. *Problemy ekonomiky*, 3, 199–205 (in Ukrainian)
[Скриньковський, Р., Павловські, Г. (2016). Діагностика в системі менеджменту підприємства. *Проблеми економіки*, 3, 199–205].

Abstract Objects in a Metaphysical Perspective

Aleksandr Kulieshov ¹

¹ Cherkasy State Technological University
460 Shevchenko Boulevard, 18006, Cherkasy, Ukraine

DOI: 10.22178/pos.31-1

LCC Subject Category: BD95-131

Received 21.01.2018
Accepted 14.02.2018
Published online 25.02.2018

Corresponding Author:
klshv2014@gmail.com

© 2018 The Author. This article is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 License](#)

Abstract. The article presents an unconventional although not absolutely unprecedented view on abstract objects defending the position of metaphysical realism. It is argued that abstract objects taken in purely ontological sense are the forms of objects. The forms possess some common characteristics of abstract objects, they can exist not in physical space and time and play a grounding role in their relation to concrete objects. It is stated that commonly discussed abstract objects – properties, kinds, mathematical objects – are forms.

Keywords: metaphysics; abstract objects; metaphysical realism; nominalism; forms; spatio-temporal characteristics; grounding.

INTRODUCTION

Abstract objects are of two major interests for philosophers and scientists. Firstly they are the referents of scientific and everyday speech. Without referring to abstract objects scientific and everyday language would be deprived of the means of generalization what would be fatal for science and nearly so for everyday communication. Secondly they are the key item of metaphysics. Their clear understanding reveals what sort of reality we live in. The problem of abstract objects is commonly admitted as central to modern philosophy dealing with metaphysical problems.

Philosophical texts of the last decades show special and not decreasing interest for the problem which has the form of the discussion between two conceptions of abstract objects. One is traditionally marked as metaphysical realism another as nominalism. Sometimes realism is associated with Platonism, sometimes there is more sophisticated distinction between realism and Platonism like that argued in the book of W. L. Craig [3, p. 13]. The difference is in the scope of abstract objects but both variants accept some. So we may call the both “metaphysical realists”. The controversy of metaphysical realists and nominalists has long history which cannot be traced here. Still some recent traits should be noted. There is

generally accepted standard understanding of its subject matter. The defining characteristics of abstract objects are three according to S. Cowl- ing: 1) lack of any causal role in the world; 2) lack of spatiotemporal location; 3) special epistemic access to them [2, p. 2]. This is quite standard representation of abstract objects. Philosophers discern different kinds of them, particularly: mathematical entities, properties and, propositions [2, p. 3]. One may add natural kinds as one of the most significant group of abstract objects.

The theme of abstract objects is well elaborated. New ideas in this domain of philosophy seem inevitably to be a reminder of very old and well known ones. Such is the J. Porter Moreland’s interpretation of the problem of universals as that concerning “One and Many” problem [12, p. 11]. There is also thoroughly developed standard systems of arguments and counter-arguments for and against realism and nominalism. Arguments against nominalism in details are formulated in a paper of Z. G. Szabo [14], most widely used among them – indispensability argument and the context principle [14, pp. 29, 33]. One should note also the refutation of nominalism by G. Rosen [13]. Well-grounded arguments against realism may be found in C. Dorr’s chapter in “Contemporary Debates in Metaphysics” which are based on the contrast between superficial

and more profound way of talking about abstract objects [4, p. 9–11]. F. MacBride analysing the contemporary debate on universals finds the essence of differences in the understanding by philosophers of the degree and character of orderliness in the Universe [11, p. 278].

The contemporary realists-nominalists dispute reminds of a grandmasters' chess game in which all the debut moves are long known, counted and foreseen. Arguments and counter-arguments become more and more subtle but do not go beyond some limits. The dispute seems to move by circle. The necessity is felt to view the problem from another point which may be not absolutely new but has not been in a focus of interest at the recent phase of debate. The objective of this paper is to present such unconventional view defending the position of metaphysical realism. Two main questions will be answered: How else (besides known definitions) can be defined the objects generally called abstract? What does their real existence mean?

RESULT AND DISCUSSION

We have to define with new degree of precision the objects of our interest. It is the task to find new boundaries of a known phenomenon. First of all let's take apart two principally incompatible viewpoints on abstract objects. One is ontological, another – epistemological. They are commonly go together at philosophical texts of analytic orientation. Abstract objects are defined having properties of lacking locality, causal neutrality and special cognitive access as though these properties are of the same type. It seems natural to regard abstract objects as a result of abstraction. Logic of such research strategy is that abstractness is a sort of mental representation, which may well refer on not refer to reality. The central point of discussion becomes the problem of reference to abstract objects. How imperceptible objects could be referred to is qualified as the fundamental point in philosophical theories of reference [8, p. 50]. The search for truth-conditions based on the context principle of G. Frege becomes in this case the way of explanation [8, p.51]. The aim is, according to M. Dummett thought, to find “some content” while identifying the referent of abstract singular terms [5, p. 65]. Why reality is liable to such constructive efforts by human mind is out of question here. The most suitable image of this treatment of the problem is, in M. Eklund words,

when “reality considered in itself is like some amorphous dough and our concepts are like cookie cutters, carving up reality into objects” [6, p. 383].

Another vision of reality (represented in this paper) presupposes that reality is not chaotic. Such vision needs the differentiation of reality from the human cognitive process. Accordingly there are two principally different ways of being for abstract objects – as they exist by themselves (if they exist at all) and as they exist within human cognition. Existence of abstract objects regardless of their cognition is seen as a special aspect of their problem. The question is whether this aspect can be differentiated from the cognitive one. The common belief of analytical philosophers (especially nominalists) is that it cannot. The decisive premise of this paper, on the contrary, is that independently existing abstract objects are conceivable. Our cognitive ability of abstraction may go further than constructing abstract objects. We can abstract as well from the process of abstraction leaving ‘within the brackets’ just the objects and their objective existence. This is purely metaphysical point of view and from now on abstract objects will be understood this way only.

Limiting and purifying the understanding of abstract objects we need to part with equivocation of existing objects and objects' existence. Existence is not a rare ground to the solution of the abstract objects problem. Contrast between abstract and concrete objects is often seen as the two types of existence. It is not a real solution but the transference of the difficulties in abstract objects analyses to the new and more obscure sphere of existence. The perspective of finding right decision becomes more vague as G. Imaguire reasonably notices “we have far too many different conceptions of existence; and possibly worse, we have different concepts of existence” [9, p. 376]. There is another way to solve the problem of abstract objects by means of existence analyses. One does not identify abstract objects with a special form of existence but uses the known, well studied forms. Such is the juxtaposition of concrete and abstract objects with actual and possible existence. This conception unites the spheres of abstract objects and possible worlds [1, p.238]. As a matter of fact this conception ruins the very phenomenon of abstract objects as they become indiscernible from the possible objects. Our analysis is based on recognizing the actual existence of abstract objects

as only this way the problem becomes worth thinking about. Another kind of using the known form of existence in explaining abstract objects is the presentist conception of A. Filomeno. Abstract entities exist according to it in the same way as past and future things exist [7, p. 177]. At least the former and the latter share such properties as the lack of locality and causal inactiveness. This analogy is interesting and may have some ontological grounds but hardly reveals the essence of abstract objects. Abstract objects seem to be something more fundamental than a mere representation of a form of time.

The main idea of this part of discussion is that existence of abstract objects is not abstract existence. It is no use to differentiate existence because of its extreme abstract character. Existence is existence and our intuitive understanding of the term is enough here. Surely the existence of abstract objects as real is extremely important to explain. Such explanation appears to be the ultimate point of discussion. Still the very term of existence does nothing to solve the problem. We may part with it to continue the search.

Standard set of abstract objects properties includes lack of causal power. Note that negative property is already questionable. What do abstract objects possess instead of causal power? Lack of interaction with concrete spatial objects makes it difficult to define the place of abstract objects in the world structure. It looks like there is no connection between different kinds of objects. Lack of causal power should not be just stated, it must be explained and the ties of abstract objects with other parts of reality must be revealed. Not going into discussion of causal problems in metaphysics let's just take into account far from clear understanding of this phenomenon. There are too many explanations of the essence of causal relation and how it works in modern philosophy.

When it is said that abstract objects lack causal power the cause is understood as a physical interaction factor. Causality means the contact between physical objects in time and space leading to some spatial changes. Abstract objects obviously don't act this way. But if abstract objects exist they have to be somehow involved in causal processes, though apparently indirectly. They have to be connected with concrete causes and effects. This connection may be not directly causal but it must have something in common with causality. So we have to view the abstract-

concrete relation in a broader context. The most general context is marked by the term 'determinism', causality in particular is a kind of determinism. If we cannot say about abstract objects in terms of causality, we can analyse the deterministic role of abstract objects.

The sort of determinism associated with abstract objects is grounding. Abstract objects (if they exist) ground the existence of concrete objects. By grounding we mean the objects existence of which is necessary for the existence of other (grounded) objects but not vice versa. Without abstract objects (as we conceive them) no concrete objects exist. It may be said however that without concrete objects abstract ones don't exist as well and so this is not the case of grounding. The answer is this. When it goes about particular objects a concrete object does not exist without abstract but any abstract object can exist without any of the concrete. Surely abstract objects need for its existence something concrete. But all concrete objects do not pre-exist before every one of them. And every one of them is not unique and therefore is grounded by abstract objects.

It is commonly acknowledged that abstract objects are not located in space. Less common are statements about their timelessness. It is mostly this point which causes difficulties in defending the reality of abstract objects. Absolute spaceless and timeless existence is the mark of strictly Platonist type of metaphysical realism. Today the main line is represented by a more moderate kind of realism. Abstract objects are not absolutely excluded from time and space. Not possessing "a determinate temporal and spatial properties of the same kind as concrete physical objects or events", as S. Klausen points out, they "should not commit us to view them as trans-temporal or trans-spatial" [10, p. 4]. Even if abstract objects are not themselves spatiotemporal in physical sense they somehow are connected with spatiotemporal objects. They exist by means of spatiotemporal objects, so they are indirectly spatiotemporal themselves. But obviously this locality of abstract objects is indirect. They lack immediate physical locality. How it is possible looks somewhat like a mystery, if we are not inclined to use the supernatural world conception.

It may be that this is the principal point in resolving the problem of abstract objects. We are in need to change our physical outlook according to claims of metaphysics and this is not encouraged in our today's naturalistic discourse. One possible

way to go out of trouble is not to refuse from the space-time concept but to generalize it. We may present locality in physical sense as not the only or even the necessary characteristic of space and time taken in a universal perspective. Then we could speak about abstract space and time drawing the line between the abstract and the concrete analogously to objects. For mathematically thinking minds at least it seems not unnatural.

The problem of deterministic relation of physically non-spatial abstract and physical spatial objects looks even more complex. Any ties in physical world are seen by the modern theoretical mind as fundamentally spatial. Even admitting non-spatial objects and their physical effectiveness we need to answer the question: what reality connects both abstract and physical objects – spatial or non-spatial? One instance of such questionable relation is that of mind and body. Abstract objects in general are no less problematic in this sense. And again we have to construct some sort of common environment for physically spatial and physically non-spatial objects if we intend to provide a place for abstract objects within the known to us Universe.

For closer defining abstract objects in metaphysical sense we have to make this notion purely ontological. It is the task to abstract from abstraction, concentrating exclusively on object. We should search for something within objects (taking the word “within” in metaphorical sense not having in mind spatial location). It should be a part of object in most general sense of the term “part” (not spatial) and something coinciding in the same time with an object. There is a well-known term for such an item, namely “the form”.

Taking general idea from Aristotle we should try to define it more precisely. The form as it seems at first sight can be identified as structural parts of an object connected in some way. For instance geometrical form is made of parts connected by some spatial relation. Let's take more strict definition – a form is a complex of an object's constituents being in one type relation. This relation makes the whole out of parts of an object and differentiates one whole from other such wholes. The form apparently is not identical with its constituents, it is something more complex. It is also not a mere sum of constituents, it embrace their relation in its peculiarity (not relation itself but specific relation). Neither it is a mere relation, it is something being in relation. An object obviously has not one form but many as there are

many relations in which parts of an object may be connected. It is acceptable to say also about one general form of an object compiled of other forms.

Naturally forms are not everything in physical object (although an abstract or – better to say – a formal object is identical with its forms). Talking about something non-formal in physical objects it would be pertinent to apply one more Aristotelian term – “matter”. Matter is, first of all, the uniqueness of an object, something which cannot be duplicated therefore not existing in different locations. Forms coincide in a way with objects and it may raise the question about their existence. If a form (say – a general form) is identical with an object we have no reason to admit it as something specially existing. Metaphysical understanding of existence however makes this situation unproblematic. “Existence of something” in the most general and abstract sense means just “differing of something from everything other than this”. To exist is to be different from all other entities. Forms differ from everything which is not a form particularly from formalized objects. Therefore forms do exist.

Locality and non-locality (in physical sense) is based on different types of relations. There are spatial relations which are created by spatial parts of objects and tie objects to special (unique) localities. There are, conversely, non-spatial relations – structural, functional, typological, which in themselves are realized without localization in space. Relations, as it was stated before, define the character of forms. Hence forms may be local and non-local. One can assume as well that every physical object has both spatial and non-spatial forms. Spatial forms define localization of objects. It may be called “the local forms” of an object. A local form is made of material parts of an object and in this sense may be termed also “the material form”. There are, besides, non-local forms of an object. They are made of parts which relate independently of locality of a physical object. Components of such forms may have locality but their locality don't influence the form, locality is left behind non-local forms. Their peculiarities are not defined by locality, so they exist out of physical space in some sense. Non-local forms lacking spatial features have another type of identification. They are not identical by identical placement. Their identity therefore is qualitative (not numerical). Nothing differentiates one form from another if they are partially or completely identical in qualities. So one form (or its part)

may be represented in locally different physical objects.

Still it is the question how non-local forms are represented (or “instantiated”) in local objects. It seems that we may use material forms as an intermediary between non-local forms and local (physical) objects. Another problem is with a type and direction of dependence between forms and material objects. The consideration concerning necessary presence of forms in formalized material (particularly physical) objects should be answered. Forms at least of physical objects do not exist apart from these objects. But the contrary is also true. Physical objects do not exist without any forms. There is no use to discuss what is the primary reality in causal or temporal sense. It is obvious that there is some dependence from both sides. It is also discernible that in the opposite directions dependence is different. Forms are dependent on material objects as structurally incomplete reality on structurally complete reality. Material objects are dependent on forms as something grounded on its grounds.

There are various types of abstract objects: among them properties, natural kinds, mathematical objects. Are those entities forms according to how the forms were defined in this paper? Properties, according to P. van Inwagen, are “ways in which a thing can be like a thing” [15, p. 121]. It looks plausible but may be rewritten in the terms of this paper like “relations in which parts of a thing are connected”. Properties from this point of view are forms taken in their aspect of relations connecting their components. Strictly speaking properties are not forms but are formal entities, they belong to forms.

Natural kinds look like much closer entities to our definition of forms. Kinds’ characteristics include both relations and components of the objects of one kind. Every such unity forms a part of an individual entity common with other individuals. As this common part lacks spatial characteristics it appears to be one and the same in different objects. So it may be said that individual objects carry in themselves the form of their kind.

Mathematical objects are often discussed as the most representative abstract objects. The major interest is shown for numbers. Do the numbers fit our definition of forms? As numbers are coun-

terparts of properties in some sense it seems correct to provide them with similar formal role. Numbers represent that aspect of forms which consists in quantitative relations of components of a (complex) object (a set for instance). The belonging of geometrical forms to the domain of forms is intuitively evident. So, mathematical objects are a type of forms together with properties and kinds.

One more type of entities formal in their essence worth noting. These are mental representations: thoughts, images, perceptions, memory, consciousness etc. They may be more or less abstract but they are apparently formal. Mental representations fall within the definition of forms because they connect in non-local (physically) and non-material way components of outer objects. Non-material and non-local components of outer objects and their relations become immaterial representations but fully preserve their formal aspect. Mental phenomena may be described as non-local forms differentiated in some mysterious way from local ones and from material objects.

CONCLUSION

The problem of abstract objects existence, characteristics, and functions is the main problem of metaphysics. Metaphysical view presupposes the reduction of the discussion solely to the ontological aspect of the problem. Taken in purely ontological sense abstract objects are the forms of objects. The forms exist, being the necessary component of every real entity and at the same time not merging into form-bound entities, existing specifically. Differing from objects forms may be local and non-local, may exist in physical space or not in physical space. Non-local forms are represented in local forms which are in its turn represented in material objects. One non-local form may be represented in different material objects and in different locations. The forms are the ground of material objects but they depend on the latter as structurally incomplete reality. Commonly discussed abstract objects – properties, kinds, mathematical objects – are forms. The most interesting type of the forms is mental representations as this is the only known to scientific reason entities of purely formal character.

REFERENCES

1. Cowling, S. (2013). The Way of Actuality. *Australasian Journal of Philosophy*, 92(2), 231–247. doi: [10.1080/00048402.2013.815239](https://doi.org/10.1080/00048402.2013.815239)
2. Cowling, S. (2017). *Abstract Entities*. London; New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
3. Craig, W. L. (2017). *God and Abstract Objects: The Coherence of Theism: Aseity*. Cham: Springer.
4. Dorr, C. (2008). There are no abstract objects. In T. Sider, J. Hawthorne, & D. W. Zimmerman (Eds.), *Contemporary Debates in Metaphysics* (pp. 32–64). Oxford: Blackwell.
5. Duke, G. (2013). Dummett and the problem of abstract objects. *Teorema*, 32(1), 61–75.
6. Eklund, M. (2008). The picture of reality as an amorphous lump. In T. Sider, J. Hawthorne, & D. W. Zimmerman (Eds.), *Contemporary Debates in Metaphysics* (pp. 382–396). Oxford: Blackwell.
7. Filomeno, A. (2016). Abstract Entities in a Presentist World. *Metaphysica*, 17(2). doi: [10.1515/mp-2016-0014](https://doi.org/10.1515/mp-2016-0014)
8. Heck, R. (2011). *Frege's Theorem*. Oxford: Clarendon Press.
9. Imaguire, G. (2015). The Platonism vs. Nominalism Debate from a Meta-metaphysical Perspective. *Revista Portuguesa de Filosofia*, 71(2-3), 375–398. doi: [10.17990/rpf/2015_71_2_0375](https://doi.org/10.17990/rpf/2015_71_2_0375)
10. Klausen, S. H. (2013). Approaching the abstract: Building blocks for an epistemology of abstract objects. *Semiotica*, 2013(194). doi: [10.1515/sem-2013-0019](https://doi.org/10.1515/sem-2013-0019)
11. MacBride, F. (2009). Universals: the contemporary debate. In R. Le Poidevin (Ed.), *The Routledge Companion to Metaphysics* (pp. 276–285). London: Routledge.
12. Moreland, J. P. (2014). *Universals*. Abingdon: Routledge.
13. Rosen, G. (1993). The refutation of nominalism. *Philosophy of Logic*, 21(2), 149–186.
14. Szabó, Z. G. (2005). Nominalism. In M. J. Loux, & D. Zimmerman (Eds.), *The Oxford Handbook of Metaphysics* (pp. 11–45). Oxford: Oxford University Press.
15. van Inwagen, P. (2004). A Theory of Properties. In D. W. Zimmerman (Ed.), *Oxford Studies in Metaphysics. Vol. 1* (pp. 107–138). Oxford: Oxford University Press.

Забезпечення якості нового фруктово-ягідного мармеладу з додаванням ламінарії

Ensuring the Quality of the New Fruit and Berry Marmalade by Adding Kelp

Тетяна Непочатих¹, Світлана Шеремет¹
Tetyana Nepochatykh, Svitlana Sheremet

¹ *Kharkiv Institute of Trade and Economics of Kyiv National University of Trade and Economics*
8 Otakara Yarosha street, Kharkiv, 61103, Ukraine

DOI: 10.22178/pos.31-6

LCC Subject Category: LB5-45

Received 23.01.2018

Accepted 23.02.2018

Published online 25.02.2018

Corresponding Author:
Tetyana Nepochatykh
alisova2608@gmail.com

© 2018 The Authors. This article is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

Анотація. Стаття присвячена розробці нового способу виробництва фруктово-ягідного мармеладу, який полягає у додаванні до традиційної рецептури виробництва фруктово-ягідного мармеладу ламінарії. Науково обґрунтовано використання цієї добавки у кількості 5 %. Це дозволяє поліпшити якість фруктово-ягідного мармеладу, а також оновити його асортимент. Додавання ламінарії у мармелад підвищує вміст йоду в ньому на 7,95 %, фосфору – на 2,15 %, магнію – на 8,5 %, калію – на 48,5 %, заліза – на 0,03 %, вітаміну PP – на 0,015 %.

Ключові слова: мармелад; ламінарія; якість; харчова цінність.

Abstract. The article is devoted to the development of a new method for the production of fruit and berry marmalade, which is adding kelp to the traditional recipe of fruit and berry marmalade. The use of this additive is scientifically grounded in the amount of 5 %. This can improve the quality of fruit and berry marmalade, as well as update its assortment. Adding kelp to marmalade increases the content of iodine in it by 7.95 %, phosphorus – by 2.15 %, magnesium – by 8.5 %, potassium – by 48.5 %, iron – by 0.03 %, vitamin PP – by 0.015 %.

Keywords: marmalade; kelp; quality; nutritional value.

ВСТУП

На сьогоднішній день рівень порушень роботи ендокринної системи українців, а особливо щитовидної залози, займає друге місце після ракових захворювань. Це пов'язане з тим, що саме цей орган активно реагує на зміну стану довкілля, з подальшим виникненням різних захворювань того чи іншого органів. Також, на це впливає те, що населення підпадає під вплив несприятливих кліматичних та геохімічних змін навколишнього середовища, адже в Україні не так добре розвинений досвід боротьби з дефіцитом йоду у всіх прошарків населення.

На ринку України є велика кількість товарів профілактичного призначення, в тому числі і ті, що насичені йодом штучно для підвищен-

ня його вмісту в організмі людини. Але в сфері кондитерської промисловості такий відсоток дуже малий. Майже немає кондитерських виробів, збагачених йодом, що є гарним початком для виробництва кондитерських виробів даної групи спеціального призначення. В наш час актуальним є виготовлення продуктів харчування, в тому числі мармеладних виробів, з натуральної сировини. Це пов'язане з тим, що натуральні компоненти дозволяють насичувати організм людини додатковими вітамінами та мінеральними речовинами.

Сучасні принципи створення нових видів продуктів харчування засновані на визначенні оптимального співвідношення компонентів, задля раціонального виробництва та

дотримання вимог до харчової продукції. Це важливо для того, щоб продукт був корисним для всіх споживачів та приносив користь, а не шкодив. Створений продукт повинен органолептично і фізико-хімічно відповідати нормам, а саме тому, при конструюванні продукту необхідно враховувати хімічний склад компонентів [1].

При створенні нового виду продукту можливе застосування методу комп'ютерного моделювання рецептурних композицій, за основу беруть різні варіації рецептурних сумішей, задля виявлення максимальної збалансованості рецептурної суміші. Найбільш перспективним є моделювання за принципом методів лінійного програмування.

Метою роботи була оптимізація рецептур фруктово-ягідного мармеладу з новим видом сировини з використанням методу математичного моделювання.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Моделювання нового виду мармеладу почали з побудови цільової функції. Для вирішення мети необхідно вирішення завдання збалансованості органолептичних показників близьких до еталонних та вмісту харчових речовин нової рецептурної суміші, а саме вітамінів і мінеральних речовин.

Тому для створення нового виду фруктово-ягідного мармеладу використовували наступну сировину: гарбузове пюре, цукор, лимонний сік, сушену ламінарію та агар. Даний вид мармеладу буде складатися з трьох шарів: верхній та нижній з гарбузового мармеладу і середній шар – з желейного мармеладу з ламінарією та агаром. Відомо, що користь пюре з гарбуза полягає в наявності великої кількості мінералів і вітамінів. Є в ньому вітамін А, який важливий для зору, а разом з вітаміном Е, він покращує стан шкіри. Входить до складу пюре вітаміни групи В, які важливі для нервової системи, що, в свою чергу, допомагає впоратися з безсонням, втомою та стресом. Аскорбінова кислота, яка також є в цьому продукті, підвищує захисні функції організму. Є також в пюре вітамін D, F і РР. Що стосується мінералів, наприклад, є в ньому магній і калій, які важливі для серцево-судинної сис-

теми. Входить до складу також залізо, яке бере участь у процесі кровотворення. Пюре з гарбуза містить багато клітковини, яка очищає кишечник і покращує роботу травної системи. Враховуючи низьку калорійність, страва буде корисно вживати для тих, хто стежить за своєю вагою. Містить пюре з гарбуза фолієву кислоту, яка потрібна для дитини і дорослого. Гарбуз має здатність поліпшувати роботу нирок і очищати організм від токсинів. Через високий вміст пектинових речовин, гарбуз має високі драглеутворюючі властивості, що дозволяє не використовувати додаткові речовини [2, 3, 4].

Ламінарія багата на безліч корисних речовин, особливо цінна в неї альгінова кислота, також до складу ламінарії входить клітковина, магній, різні вітаміни, йод, марганець, йод і білок. Тому з допомогою ламінарії можна очистити судини, захиститися від атеросклерозу. Рослина багата на полісахариди, за допомогою яких можна вивести шлаки і токсини. Особливо добре ламінарію використовувати при проблеми з щитовидною залозою, тому що в ній міститься велика кількість йоду та інших корисних органічних елементів. Також до складу ламінарії входить антагоніст холестерину, за допомогою його можна розчинити відкладення холестеринових бляшок [5].

Агар-агар – це желуюча речовина, виготовлена з червоних і бурих морських водоростей. Отриманий порошок є натуральним загусником рослинного походження і часто використовується замість желатину. В агар-агарі міститься велика кількість мінеральних солей, вітамінів, полісахариди, агаропектин, агароза, галактоза і пентоза кислоти. Організмом агар-агар не засвоюється і його калорійність дорівнює нулю. Агар-агар – це, насамперед пребіотик, який служить харчуванням для корисних мікроорганізмів у кишечнику. Мікрофлора переробляє його в необхідні організму амінокислоти, вітаміни (включаючи групу В), та інші необхідні організму речовини. При цьому корисні мікроорганізми стають активнішими і пригнічують патогенну інфекцію, не даючи їй розвиватися [6].

Хімічний склад продукту, що розробляється, проводиться в розрахунку на 100 г вихідної сировини [7]. Відомості наведені в таблиці 1.

Таблиця 1 – Хімічний склад рецептурних складових нового мармеладу

Речовина	Складова				
	Гарбузове пюре	Цукор	Лимонний сік	Ламінарія	Агар
Калорійність	21,4	399	15,8	-	-
Вуглеводи, г	4,4	99,8	3	3,3	76
Жири, г	0,1	-	0,1	0,2	-
Білки, г	1	-	0,9	0,9	4
Вода, г	91,8	0,1	87,8	88,3	18
Моно і дисахариди, г	4,2	99,8	3	-	-
Крохмаль, г	0,2	-	-	-	-
Харчові волокна, г	2	-	2	0,8	-
Органічні кислоти, г	0,1	-	5,7	2,4	-
Зола, г	0,6	0,1	0,5	4,1	2
Вітаміни, мг					
АА	1,5	-	0,01	0,024	-
В1,	0,05	-	0,04	0,05	-
В2,	0,06	-	0,02	0,07	-
В6,	0,4	-	0,2	-	-
В9,	0,1	-	0,06	0,019	-
В12,	0,14	-	0,09	0,023	-
С	8	-	40	-	-
Е	-	-	0,5	-	-
РР	0,5	-	0,1	0,39	-
Мінеральні речовини, мг					
Залізо	0,4	0,3	0,6	1,6	1,9
Калій	204	3	163	970	226
Кальцій	25	3	40	200	54
Магній	14	-	12	170	67
Натрій	4	1	11	520	9
Сірка	18	-	10	9	-
Фосфор	25	-	22	55	-
Хлор	19	-	5	-	-
Йод	1	-	-	160	-
Кобальт	1	-	-	-	-
Марганець	40	-	40	-	-
Мідь	180	-	240	-	-
Фтор	86	-	10	-	-
Цинк	240	-	125	-	-

З даних табл. 1 видно, що найбільш корисний хімічний склад спостерігається у гарбузовому пюре та лимонному соці.

Для розробки нового мармеладу на 100 г гарбузового пюре обрали наважки ламінарії 5 г, 10 г, 15 г та 20 г. На основі цих даних провели аналіз та побудували лінійну залежність. По результатам даного розрахунку було встановлено, оптимальну кількість додаткової сировини, яка краще підходить для виробництва нового виду фруктово-ягідного мармеладу функціонального призначення (табл. 2).

Таблиця 2 – Фізико-хімічні показники фруктово-ягідного мармеладу з ламінарією

Кількість ламінарії, г на 100 г продукту	Показник		
	Масова частка вологи, % (≤ 28)	Титрована кислотність, град (6-22,5)	Масова частка редукувальних речовин, % (≤ 28)
5	20,2	12	24,3
10	25,4	14	27,8
15	28,9	18	29,2
20	30,1	21	32,7

З даних табл. 2 видно, що наважка ламінарії в 5 та 10 г задовольняють норми, що регламентуються ДСТУ 4333:2008.

Для більш детального аналізу фізико-хімічних показників при додаванні ламінарії до фруктово-ягідного мармеладу використовуємо математичне моделювання. Сучасні комп'ютерні технології сприяють спрощенню математичного аспекту моделювання, тобто ув'язуються три об'єкти: продукт (реальний, проєктований), математична модель і програма, яка реалізує алгоритм розв'язання рівнянь моделі.

Прості лінійні функції встановлюють лінійну залежність між двома змінним. Найпростішим рівнянням, яке може характеризувати залежність між двома змінними, є рівняння прямої виду (1):

$$y_i = a \times x + b, \quad (1)$$

де x і y – відповідно незалежна і залежна змінні;

a і b – постійні коефіцієнти.

Необхідно мати ряд фактичних значень змінної x і відповідних їй величин залежною змінною y . За формулою було розраховано коефіцієнти моделі фізико-хімічних показників, що представлено у табл. 3–5.

Таблиця 3 – Розрахунок коефіцієнтів моделі

Коефіцієнт	Масова частка сухих речовин, %	Титрована кислотність, град	Масова частка редукувальних речовин, %
a	0,6640	0,6200	0,5320
b	17,8500	8,5000	21,8500
R ₂	0,9320	0,9856	0,9757

Таблиця 4 – Результати моделювання

Модель вмісту масової сухих речовин	$y_1 = 0,6640 \times x + 17,8500$
Модель титрованої кислотності	$y_2 = 0,6200 \times x + 8,5000$
Модель масової частки редукувальних речовин	$y_3 = 0,5320 \times x + 21,8500$

Наступний етап роботи присвячений проведенню досліджень, які допоможуть скорегувати кількість домішки ламінарії до мармеладу, що розробляється. Залежність масової частки вологи, загальної кислотності і вмісту редукувальних речовин від кількості доданої ламінарії наведена на рис. 1-3.

На рис. 1 зображена залежність показує, що при перевищенні вмісту додаткової сировини від 10 г на 100 г основної сировини, виріб перестав відповідати вимогам, що встановленні в ДСТУ 4333:2008.

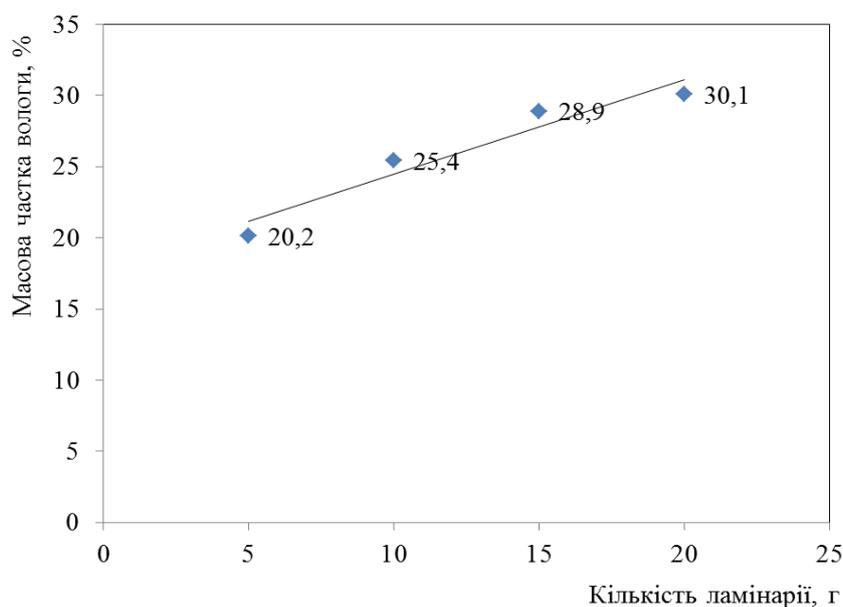

Рисунок 1 – Залежність масової частки вологи у новому мармеладі від кількості ламінарії, що додається

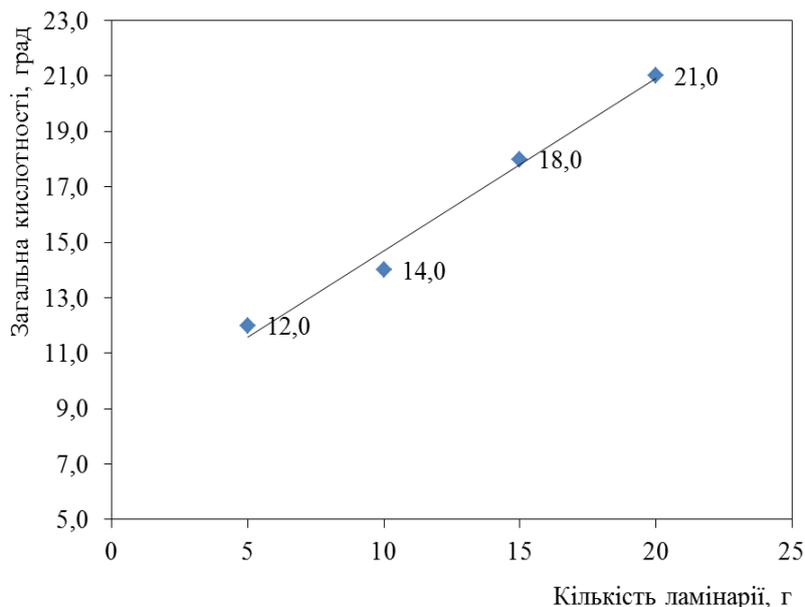

Рисунок 2 – Залежність кислотності в новому мармеладі від кількості ламінарії, що додається

Згідно даних рис. 2 видно, що зі збільшенням кількості ламінарії у складі сировини, загальна кислотність нового мармеладу підвищу-

ється угору. Оптимальним для додавання до складу мармеладу є 5 г. ламінарії, щоб досягти необхідного результату.

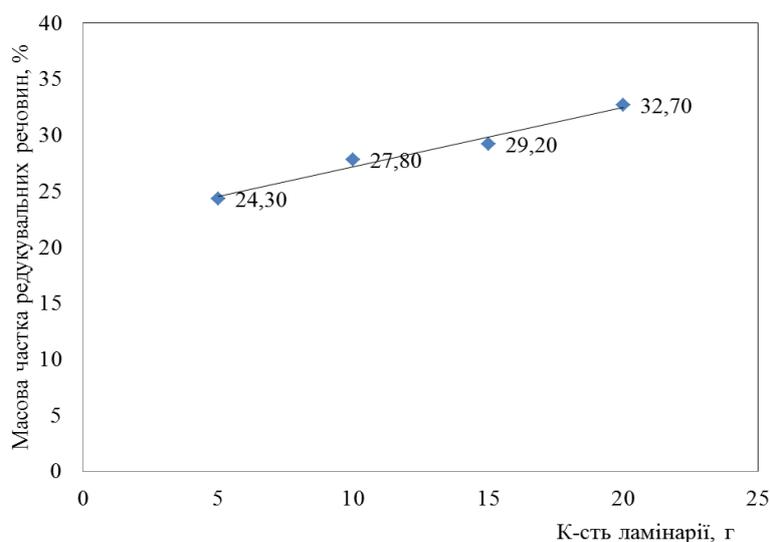

Рисунок 3 – Залежність вмісту редуковальних речовин в новому мармеладі від кількості ламінарії, що додається

Результати досліджень (рис. 3) показали, що додавання 5 г ламінарії є оптимальним, адже при збільшенні кількості додаткової сировини буде збільшуватися вміст редуковальних речовин, що не допускається стандартом та впливає на смакові властивості мармеладу.

Після проведення дослідження, було встановлено, що оптимальним є додавання до виробу 5 г додаткової сировини, що б задовольнити фізіологічні потреби, та щоб мармелад ві-

дповідав встановленим в ДСТУ нормам. При додаванні 5 г ламінарії, підвищується хімічний склад продукту, але майже не впливає на органолептичні показники. Зміна хімічного складу нового мармеладу представлена у табл. 5.

Згідно даних табл. 5 видно, що додавання 5 % ламінарії до складу фруктово-ягідного мармеладу сприяє підвищенню корисних властивостей даного виду продукту.

Таблиця 5 – Зміна хімічного складу фруктово-ягідного мармеладу з додаванням ламінарії

Речовина	Фруктово-ягідний мармелад, виготовлений за традиційною рецептурою, 100 г продукту	Ламінарія, в 100 г продукту	Зміна хімічного складу (нова рецептура порівняно з традиційною), г
Вода	22	88,3	+3,315
Білки	0,4	0,9	+0,025
Жири	0	0,2	+0,010
Моно- і дисахариди	74,8	0	-3,740
Крохмаль та ін. полісахариди	1,2	0	-0,060
Органічні кислоти	0,7	2,4	+0,085
Клітковина	0,6	0	+0,200
Зола	0,3	4,1	+0,180
Натрій	0	520	+26,000
Калій	0	970	+48,500
Кальцій	11	200	+9,450
Магній	0	170	+8,500
Фосфор	12	55	+2,150
Залізо	1	1,6	+0,030
Йод	1	160	+7,950
B1	0	0,05	+0,003
B2	0,01	0,07	+0,003
PP	0,1	0,39	+0,015
Енергетична цінність, ккал	293	0	-14,65

Всі показники зростають, окрім моно і дисахаридів та крохмалю та полісахаридів, що призводить до зменшення калорійності фруктово-ягідного мармеладу, але підвищує його корисність. Вміст білків збільшується на 0,025 %, вміст жирів – на 0,010 %, органічних кислот – на 0,085 %. Також відбулося збільшення в показниках: натрій – на 26 %, калій – на 48 %, кальцій – на 9,4 %, магній – на 6,5 %. Головним завданням було підвищення вмісту йоду в новому фруктово-ягідному мармеладі.

Так, вміст йоду в новому мармеладі збільшився на 7,95 %.

Але введення різноманітних харчових добавок, що покращують функціональні властивості продукту, його хімічний склад не повинно погіршувати його смак, запах, зовнішній вигляд та інші характеристики, що можуть відштовхнути споживача.

Органолептична оцінка фруктово-ягідного мармеладу наведена в табл. 6.

Таблиця 6 – Органолептична оцінка фруктово-ягідного мармеладу

Показник	Фруктово-ягідний мармелад за традиційною рецептурою	Фруктово-ягідний мармелад з додаванням ламінарії
Смак, запах та колір	Чітко виражений смак та запах, з легкою кислинкою, колір насичено помаранчевий, властивий даному виду виробу	Зовнішні шари мають чітко виражений смак та запах гарбузового мармеладу, яскравого помаранчевого кольору, середній шар темно-зеленого кольору, притаманного даному виду добавки, та злегка солонуватий присмак
Консистенція	Драгледоподібна	Драгледоподібна
Форма	Злегка неправильної форми, без деформації	Злегка неправильної форми, без деформації
Поверхня	Тонкий кристалічний шар	Тонкий кристалічний шар

ВИСНОВКИ

Необхідно зазначити, що при додаванні різної кількості ламінарії, по різному змінювалися і показники. Найоптимальнішим є додавання 5 г ламінарії. При додаванні даної кількості додаткової сировини смак, запах та колір був збалансований між собою, зберігалася правильна консистенція.

Мармелад з додаванням ламінарії має злегка солонуватий присмак, але він не впливає негативно на смак мармеладу. По іншим органолептичним показникам та фізико-

хімічними показникам мармелад відповідає нормам встановленим в ДСТУ 4333:2008.

Таким чином, за допомогою математичного моделювання було розроблено рецептуру фруктово-ягідного мармеладу з додаванням ламінарії в оптимальній кількості 5 %. Встановлено, що додавання ламінарії до складу фруктово-ягідного мармеладу позитивно впливає на хімічний склад продукту, а це означає, що в кінцевому результаті ми отримуємо якісний продукт функціонального призначення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES

1. Shemil't, L. (1986). *Himija i obespechenie chelovechestva pishhej* [Chemistry and provision of mankind with food]. Moscow: Mir (in Russian)
[Шемильт, Л. (1986). *Химия и обеспечение человечества пищей*. Москва: Мир].
2. Safonova, O., Percevoj F., Grinchenko, O. (2000). *Sistemnye issledovanija tehnologij pererabotki produktov pitaniya* [System studies of food processing technologies]. Har'kov: HGUPT (in Russian)
[Сафонова, О., Перцевой Ф., Гринченко, О. (2000). *Системные исследования технологий переработки продуктов питания*. Харьков: ХГУПТ].
3. Barahaeva, L. (1983). *Himicheskij sostav i tehnologicheskie svojstva tykv, kabachkov i patissonov* [Chemical composition and technological properties of pumpkins, courgettes and patissons] (Doctoral thesis); Moskovskij institut narodnogo hozjajstva imeni Plehanova. Retrieved from https://libtomcat.knteu.kiev.ua/library/DocDescription?doc_id=16352 (in Russian)
[Барахаева, Л. (1983). *Химический состав и технологические свойства тыкв, кабачков и патиссонов* (Автореферат кандидатской диссертации); Московский институт народного хозяйства имени Плеханова. URL: https://libtomcat.knteu.kiev.ua/library/DocDescription?doc_id=16352].
4. Derzhspozhyvstandart Ukrainy. (2008). *Marmelad. Zahalni tekhnichni umovy* [Marmalade. General specifications] (DSTU 4333:2008). Kyiv: Derzhspozhyvstandart Ukrainy (in Ukrainian)
[Держспоживстандарт України. (2008). *Мармелад. Загальні технічні умови* (ДСТУ 4333:2008). Київ: Держспоживстандарт України].
5. Liktravy. (2018). *Laminarii slani* [Laminaria slate]. Retrieved January 1, 2018, from <https://liktravy.ua/useful/encyclopedia-of-herbs/laminarii-slani> (in Ukrainian)
[Ліктрави. (2018). *Ламінарії слані*. Актуально на 01.01.2018. URL: <https://liktravy.ua/useful/encyclopedia-of-herbs/laminarii-slani>].
6. Jenciklopedija poleznoj edy. (2018). *Agar-agar*. Retrieved January 1, 2018, from <http://vkusnoblog.net/products/agar-agar> (in Russian)
[Энциклопедия полезной еды. (2018). *Агар-агар*. Актуально на 01.01.2018. URL: <http://vkusnoblog.net/products/agar-agar>].
7. Skurihin, I., & Tutel'jan, V. (Eds.). (2002). *Himicheskij sostav Rossijskih pishhevyh produktov* [Chemical composition of Russian food products] (2nd ed.). Moscow: DeLi print].
[Скурихин, И., & Тутельян, В. (Ред.). (2002). *Химический состав Российских пищевых продуктов* (2-е изд.). Москва: ДеЛи принт].

Особливості правового регулювання відносин у сфері транспортування нафти і газу магістральними трубопроводами

The Specifics of Legal Regulation of Relations in the Field of Transportation of Oil and Gas by Trunk-Line

Руслана Крамар¹, Мирослав Ковалів², Сергій Єсімов², Руслан Скриньковський¹
Ruslana Kramar, Myroslav Kovaliv, Serhii Yesimov, Ruslan Skrynkovskyy

¹ *Lviv University of Business and Law*
99 Kulparkivska Street, Lviv, 79021, Ukraine

² *Lviv State University of Internal Affairs*
26 Horodotska Street, Lviv, 79007, Ukraine

DOI: 10.22178/pos.31-5

JEL Classification: K23,
K33, L95, L98

Received 08.12.2017
Accepted 12.02.2018
Published online
25.02.2018

Corresponding Author:
Ruslan Skrynkovskyy
uan_lviv@ukr.net

© 2017 The Authors. This
article is licensed under
a [Creative Commons
Attribution 4.0 License](#)

Анотація. У статті розкрито особливості правового регулювання відносин у сфері транспортування нафти і газу магістральними трубопроводами в контексті адаптації транспортного законодавства України до законодавства Європейського Союзу згідно з положеннями Угоди про асоціацію. Визначено чинники, які впливають на ефективність організаційно-правового механізму та представлено заходи, які спрямовані на удосконалення нормативно-правового регулювання, що сприятиме підвищенню рівня безпеки та конкурентоспроможності української магістральної транспортної мережі.

Ключові слова: транспортне право; транспортування нафти і газу; трубопровідний транспорт; магістральні трубопроводи; Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

Abstract. The article reveals the specifics of legal regulation of relations in the field of oil and gas transportation by trunk-lines in the context of adaptation of transport legislation of Ukraine to the legislation of the European Union in accordance with the provisions of the Association Agreement. The factors that influence the effectiveness of the organizational and legal mechanism are determined, and measures aimed at improving legal regulation, which will enhance the level of safety and competitiveness of the Ukrainian trunk transport network, are presented.

Keywords: transport law; transportation of oil and gas; pipeline transport; trunk-lines; Association Agreement between Ukraine and the European Union.

ВСТУП

Трансформація правової системи України у зв'язку з вибором курсу на європейську інтеграцію ставить перед науковим співтовариством комплексні завдання щодо дослідження проблем та особливостей правового забезпечення реалізації Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом у різних галузях економіки, у тому числі щодо реалізації глави 11 Угоди про асоціацію «Питання,

пов'язані з торгівлею енергоносіями». Аналіз специфіки правовідносин у сфері транспортування нафти і газу магістральними трубопроводами України у контексті адаптації українського законодавства до законодавства Європейського Союзу є маловивченою сферою наукових досліджень, що проводяться в межах доктрини транспортного права.

В процесі управління діяльністю українського трубопровідного транспорту виникає ба-

гато теоретичних і практичних проблемних питань (аспектів), більшість яких для юридичної практики є абсолютно новими, які вимагають узгодженого вирішення з боку виробників, економістів, політиків і юристів.

Теоретичну основу дослідження склали наукові здобутки таких провідних вчених в галузі права, як В. Авер'янова, С. Алексєєва, Г. Атаманчука, О. Бандурки, Д. Бахраха, В. Грохольського, С. Гусарова, В. Кампо, В. Костицького, І. Лукача, В. Нагребельного, О. Остапенка, В. Плішкіна, Л. Сімановського, Е. Халімова, В. Цветкова, Н. Ярмиша та ін. Поряд з науковими дослідженнями правового характеру заслуговують на увагу прикладні роботи українських і зарубіжних вчених-економістів, що присвячені вирішенню окремих проблемних питань у сфері транспортування нафти і газу магістральними трубопроводами. Водночас, віддаючи належне високому рівню наукових доробок перелічених вище авторів, слід зазначити, що недостатньо уваги приділено проблемам правового регулювання відносин у сфері транспортування нафти і газу магістральними трубопроводами. Причому деякі проблеми мають абсолютно новий характер і потребують вивчення в науці адміністративного, цивільного та транспортного права. До таких можна віднести: інституційні характеристики правого регулювання, обумовленість адаптацією українського законодавства до вимог положень Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Все це обумовило актуальність і доцільність дослідження у цьому напрямі, визначило його тему та мету.

Тому *метою статті* є дослідження проблем та особливостей правового регулювання відносин у сфері транспортування нафти і газу магістральними трубопроводами.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Одним з аспектів Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом є питання забезпечення реалізації глави 11 Угоди про асоціацію «Питання, пов'язані з торгівлею енергоносіями». Зміст статей про асоціацію 272 «Транзит», 273 «Транспортування», 274 «Співробітництво у сфері використання інфраструктури», 278 «Взаємозв'язок з Догово-

ром про заснування Енергетичного Співтовариства» вимагає адекватного відображення в українському законодавстві, що регулює транспортування трубопровідним транспортом нафти, газу, інших продуктів хімічної промисловості у режимі транспортування території держави, транзиту через територію України та транспортування у режимах експорту і імпорту [1].

Відносини, що регулюються нормами транспортного права, складаються: 1) між суб'єктами, які здійснюють діяльність з пошуку, видобутку нафти і газу, переробки, постачання, зберігання, транспортування енергетичних ресурсів, проектування, інженерного вишукування (інженерно-геодезичного, інженерно-геологічного), будівництва, модернізації, реконструкції енергетичних об'єктів тощо та суб'єктами, які набувають різні види енергетичних ресурсів і яким надаються відповідні послуги; 2) між суб'єктами, які здійснюють вищевказані види робіт в енергетичній сфері та уповноваженими державними органами виконавчої влади і відповідними саморегульованими організаціями.

У першому випадку мова йде про приватноправові відносини, у другому – про публічноправові відносини.

Правове регулювання відносин з транспортування енергоресурсів магістральними трубопроводами є частиною предмета транспортного права, відповідно правова природа відносин з транспортування нафти і газу магістральними трубопроводами детермінована змістом даних відносин, які не обмежуються приватноправовими відносинами між виконавцями та споживачами послуг з транспортування вуглеводнів (природного газу, сирової нафти і/або нафтопродуктів тощо) магістральними трубопроводами, але й охоплюють публічно-правові відносини, які виникають у виконавців і споживачів послуг з транспортування вуглеводнів магістральними трубопроводами з органами державної влади.

Зміст даних відносин можна класифікувати за такими 2 напрямками: 1) суспільні відносини, які пов'язані з транспортуванням магістральними трубопроводами нафти і газу як послуги, що надається на товарному ринку; 2) суспільні відносини, які пов'язані із забезпеченням системи безпеки на об'єктах магістрального трубопроводу під час транспортування нафти і газу, особливо на шляху тран-

зиту природного газу від газовидобувних регіонів Росії і/або Центральної Азії до країн Європейського Союзу і Молдови в умовах нинішньої ескалації збройної агресії Російської Федерації проти України, відповідно до і з урахуванням [2].

У зміст регулювання суспільних відносин, пов'язаних з транспортуванням магістральними трубопроводами як послуги, з погляду на дослідження Е. Онацького [3], входять: 1) технологічне підключення до системи магістральних трубопроводів; 2) питання укладення, виконання, припинення та розірвання договорів про надання послуг з транспортування вуглеводнів (природного газу, сирої нафти і/або нафтопродуктів тощо) магістральними трубопроводами; 3) вимоги до поведінки на товарному ринку суб'єкта, який надає послуги з транспортування вуглеводнів магістральними трубопроводами.

Регулювання відносин, пов'язаних із забезпеченням безпеки магістрального трубопроводу, складається з: 1) забезпечення промислової безпеки магістрального трубопроводу протягом виробничого циклу об'єкта (включаючи стадії будівництва, експлуатації, реконструкції, ремонту, виведення з експлуатації тощо); 2) забезпечення транспортної безпеки магістрального трубопроводу; 3) забезпечення антитерористичної безпеки магістрального трубопроводу.

Предметний зміст і склад суб'єктів даних відносин зумовлює те, що регулювання даних суспільних відносин не підпадає виключно під метод диспозитивного регулювання. Причина в такому положенні об'єктивна та пов'язана з віднесенням магістральних трубопроводів до сфери природних монополій у зв'язку з технологічними особливостями виробництва.

За визначенням Т. Артемчук [4], в енергетичній галузі лише діяльність з транспортування енергії відноситься до сфери діяльності суб'єктів природних монополій. Оскільки підприємства енергетичної галузі займають монопольне становище лише з передачі енергоносіїв, то відповідно до Закону України від 20.04.2000 р. № 1682-III «Про природні монополії» господарська діяльність підприємств з транспортування є такою, що належить до суміжного товарного ринку, який не перебуває в стані природної монополії, але безпосередньо пов'язана з ним.

Стан природної монополії передбачає можливість значних зловживань з боку монополіста – як у відмові від укладення або виконання договору, так і в нав'язуванні не вигідних умов – що, в свою чергу, спричинило необхідність публічного регулювання даних суспільних відносин. Використання імперативного методу правового регулювання, по-перше, пояснює стратегічне значення магістрального трубопроводного транспорту для держави, а по-друге, визначає зміст, роль та особливості промислової і екологічної небезпеки магістральних трубопроводів. Досвід держав-членів Європейського Союзу вказує на необхідність дотримання принципу відповідності між управлінським впливом (нормативно-правовим актом) та встановленим показником (групою показників) енергоефективності, що дозволить чітко визначити цілі, оцінити результативність та ефективність управлінських дій [5].

З погляду на думку Г. Рябцева, автора аналітичної записки Національного інституту стратегічних досліджень при Президенті України «Проблеми нафтогазового комплексу України та шляхи їхнього вирішення» (червень 2017 р.) [6], відносини, що складаються в процесі функціонування нафтогазового комплексу, охоплюють різноманітні відносини по вертикалі та по горизонталі, а саме відносини публічно-правового та приватноправового характеру з урахуванням специфіки правового регулювання діяльності господарюючих суб'єктів.

На думку О. Клепікової, в транспортному праві виявляються обидва базових методи регулювання – диспозитивний і імперативний. Поєднання публічно-правового і приватноправового методів регулювання є властивим для відносин, що входять в предмет транспортного права [7].

Стосовно до розглянутих суспільних відносин з транспортування магістральними трубопроводами – відносини між суб'єктом, який надає послуги з транспортування, і суб'єктом, який споживає ці послуги, регулюються поєднанням імперативного та диспозитивного методів, відносини ж між особою, що надає послуги з транспортування, і уповноваженими державними органами виконавчої влади – виключно імперативним методом регулювання.

К. Корепанов у дисертації «Правове регулювання транспортування нафти і газу магістральними трубопроводами» (2016 р.) [8] виділяє метод спеціального корпоративного регулювання, що реалізується юридичними особами, наділеними законодавцем відповідними повноваженнями. У порівнянні з імперативним методом правового регулювання, має відмінність по суб'єкту, який здійснює правове регулювання, оскільки не орган держави, а юридична особа має повноваження по впливу на поведінку інших осіб. Незважаючи на те, що дані повноваження виходять спочатку від державної влади, яка їх делегує конкретним юридичним особам, представляється, що даний метод правового регулювання є самостійним методом правового регулювання, оскільки здійснюється не державою в особі уповноважених органів. Як приклад, використання методу спеціального корпоративного регулювання вказує на право власника Єдиної системи газопостачання не тільки здійснювати управління функціонуванням Єдиної системи газопостачання, а й здійснювати заходи щодо вдосконалення структури даної системи.

Із зазначеним підходом щодо методу правого регулювання складно погодитися. Передача певних повноважень державних органів інститутам громадянського суспільства або суб'єктам господарської діяльності відома як аутсорсинг, який широко застосовується в країнах-членах Європейського Союзу, але європейське адміністративне право розглядаючи корпоративне право, не виділяє специфічні методи правого регулювання, на що вказує Е. Шмідт-Ассманн [9].

Правове регулювання відносин з транспортування вуглеводнів (природного газу, сирої нафти і/або нафтопродуктів тощо) магістральними трубопроводами здійснюється різними джерелами транспортного права. Аналіз джерел транспортного права дозволяє визначити співвідношення в застосуванні джерел права.

Серед джерел транспортного права, що регулюють відносини у сфері надання послуг з транспортування вуглеводнів (природного газу, сирої нафти і нафтопродуктів, скрапленних вуглеводнів) магістральними трубопроводами, можна виділити: Конституцію України, міжнародні договори України, закони

України, підзаконні нормативні та локальні нормативні акти.

Так, найвищу юридичну силу у системі правових актів, що регулюють транспортування магістральними трубопроводами, мають положення п. 5 ст. 92 Конституції України, яка визначає, що виключно законами України визначаються: засади використання природних ресурсів, виключної (морської) економічної зони, континентального шельфу, освоєння космічного простору, організації та експлуатації енергосистем, транспорту і зв'язку.

Поряд з тим, щодо системи магістральних трубопроводів, то ст. 7 Закону України від 15.05.1996 р. № 192/96-ВР «Про трубопровідний транспорт» прямо відносить її (подану систему) до державної власності України [10].

Як зазначалося в Законі України від 07.02.2002 р. № 3022-III «Про Комплексну програму утвердження України як транзитної держави у 2002-2010 роках», вигідне географічне положення України на шляху основних транзитних потоків між Європою та Азією, наявність незамерзаючих чорноморських портів, розвинутої мережі залізниць, автомобільних доріг, трубопроводів у широтних та меридіональних напрямках створює всі необхідні передумови для збільшення обсягів транзиту вантажів.

На міжнародно-правовому рівні питання транспортування нафти магістральними трубопроводами по території України врегульовані в Угоді між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації про співробітництво у сфері транспортування нафти на нафтопереробні підприємства України та її транзиту територією України [11], в Угоді між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Казахстан про співробітництво щодо поставок казахстанської нафти в Україну та її транзиту територією України [12] та інших міжнародних угодах (договорах).

Водночас юридичні колізії, які мають місце між Україною і Російською Федерацією щодо транспортування нафти і газу обґрунтовуються з юридичних позицій російською стороною тим, що магістральні трубопроводи та магістральні газопроводи мають різну систему власності. Правове регулювання суспільних відносин, що становлять предмет енергетичного права (з позиції української правової доктрини – транспортного права, виходячи з

положень 2 тому «Публічно-правова доктрина України» (за заг. ред. Ю. Битяка) п'ятитомного наукового видання Національної академії правових наук України "Правова доктрина України" (2013 р.), обумовлюється застосуванням методу спеціального корпоративного регулювання суспільних відносин, в тому числі відносин з транспортування магістральним трубопровідним транспортом, де характерною властивістю є те, що в установлених законом випадках його здійснюють не органи державної і/або публічної влади, а конкретні (визначені) юридичні особи [8].

Стаття 273 «Транспортування» Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, передбачає стосовно транспортування електроенергії та газу, зокрема доступу третьої сторони до стаціонарної інфраструктури, з метою гарантування, що тарифи, опубліковані до набрання ними чинності, процедура розподілу пропускної спроможності та всі інші умови є об'єктивними, обґрунтованими і прозорими та не дискримінують за походженням, власністю або призначенням електроенергії або газу [1].

На відміну від європейського недискримінаційного підходу Договір про Євразійський економічний союз (стаття 79) встановлено, що з метою ефективного використання потенціалу паливно-енергетичних комплексів держав-членів, а також забезпечення національних економік основними видами енергетичних ресурсів (електроенергія, газ, нафта і нафтопродукти), держави-члени розвивають довгострокове взаємовигідне співробітництво у сфері енергетики, проводять скоординовану енергетичну політику, виходячи з принципу гармонізації національних норм і правил функціонування технологічної та комерційної інфраструктури загальних ринків енергетичних ресурсів [13].

Для конкретизації цього положення на рівні Євразійського економічного союзу (Договір вступив у законну силу з 12.08.2017 р.) в якості додатку до зазначеного Договору існують Протокол про єдині принципи і правила регулювання діяльності суб'єктів природних монополій, Протокол про правила доступу до послуг суб'єктів природних монополій у сфері транспортування газу по газотранспортним

системам, включаючи основи ціноутворення і тарифної політики, Протокол про порядок організації, управління, функціонування та розвитку загальних ринків нафти нафтопродуктів, де містяться загальні принципи та вимоги гармонізації законодавства країн-членів у відповідних сферах. Але зазначені нормативно-правові акти не акцентують увагу на відсутність дискримінації за походженням, власністю або призначенням електроенергії або газу [13].

Правове регулювання на законодавчому рівні охоплює акти загального та спеціального характеру, перші спрямовані на врегулювання тих питань, які застосовуються у зв'язку з наявністю у відносинах з транспортування магістральними трубопроводами загальногалузевих категорій, що частково містяться в Цивільному та Земельному кодексах України, в Законі України від 11.01.2001 р. № 2210-III «Про захист економічної конкуренції», а другі спрямовані безпосередньо на врегулювання відносин з транспортування вуглеводнів магістральним трубопровідним транспортом. Наприклад, відповідно до Законів України від 20.04.2000 р. № 1682-III «Про природні монополії», від 10.11.1994 р. № 232/94-ВР «Про транспорт», від 12.07.2001 р. № 2665-III «Про нафту і газ», від 09.04.2015 р. № 329-VIII «Про ринок природного газу» та інші.

Для розвитку магістрального трубопровідного транспорту суттєве значення мають: 1) Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020», схвалена Указом Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015, яка визначила основні напрями реформування системи державного управління у цій важливій галузі економіки держави [14]; 2) Енергетична стратегія України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність», схвалена Кабінетом Міністрів України (розпорядження від 18.08.2017 р. № 605-р) [15].

Енергетична стратегія України на період до 2035 р. розглядає питання регулювання доступу європейських споживачів до магістральних трубопроводів (продуктопроводів) для транспортування в межах митної території України, що відповідає ст. 274 «Співробітництво у сфері використання інфраструктури» Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [1, 15].

План заходів з імплементації Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, на 2014-2017 роки [16] передбачає впровадження нормативно-правового регулювання забезпечення недискримінаційного доступу до послуг суб'єктів природних монополій з транспортування магістральними трубопроводами в Україні, оскільки необхідно вирішити ряд технологічних умов визначених Правилами розробки нафтових і газових родовищ, затверджених наказом Міністерства екології та природних ресурсів України від 15.03.2017 р. № 118 [17].

Водночас Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг (НКРЕКП) 25.05.2017 р. прийняла постанову № 690 «Про затвердження Порядку формування тарифів на транспортування нафти та нафтопродуктів магістральними трубопроводами».

Для забезпечення прозорості діяльності суб'єктів природної монополії, відкритості діяльності суб'єктів природних монополій та захисту інтересів споживачів суб'єкти природних монополій зобов'язані забезпечувати вільний доступ до інформації про свою діяльність в межах встановлених Законами України від 20.04.2000 р. № 1682-III «Про природні монополії» та від 13.01.2011 р. № 2939-VI «Про доступ до публічної інформації».

Пленум Вищого адміністративного суду України у постанові від 29.09.2016 р. № 10 «Про практику застосування адміністративними судами законодавства про доступ до публічної інформації» у п. 2.9. визначив порядок надання інформації суб'єктами природних монополій, що необхідно для контролю інститутами громадянського суспільства [18]. Кожен з суб'єктів трубопровідного транспортування має не тільки цивільно-правову самостійність як юридична особа, а й продовжує діяти як єдиний суб'єкт права, який бере участь у відносинах по горизонталі та вертикалі. Крім того, в умовах очевидної необхідності державного регулювання магістрального трубопровідного транспорту, виникають корпоративні підприємства з державною участю у формі акціонерних товариств, державний вплив на які забезпечується, в основному, за допомогою належних державі пакетів акцій. Можливість їх створення і існування

вимагає встановлення в законодавстві спеціальних правил управління такими товариствами. Складні питання підприємницької правосуб'єктності виникають у зв'язку з організацією холдингів – виробничо-господарських комплексів у даній сфері, в регулюванні діяльності яких тісно переплітаються приватно та публічно-правові норми.

ВИСНОВКИ

В даний час, особливо у зв'язку з ускладненням економічних стосунків з компаніями Росії та забезпеченням системи безпеки на об'єктах магістрального трубопроводу під час транспортування нафти і газу в умовах нинішньої ескалації збройної агресії Російської Федерації проти України [1, 2, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 22], гостро стоять питання про шляхи подальшого розвитку (удосконалення) магістрального транспортування.

Наукове прогнозування та розробка конкретних пропозицій щодо розвитку тих чи інших способів правого регулювання зазначеної діяльності можливо тільки на основі ретельного аналізу та врахування досвіду Європейського Союзу.

Поряд з тим, результати проведеного дослідження доводять, що:

1. Суспільні відносини у сфері транспортування вуглеводнів (природного газу, сирої нафти і/або нафтопродуктів тощо) магістральними трубопроводами за своєю правовою природою є частиною предмета транспортного права та регулюються характерним для транспортного права поєднанням імперативного та диспозитивного методів правового регулювання, що реалізуються юридичними особами, наділеними державними органами виконавчої влади, у порядку визначеному законодавцем, відповідними повноваженнями у порядку аутсорсингу.

2. На основі комплексного правового аналізу джерел правового регулювання транспортування нафти і газу магістральними трубопроводами з'ясовано, що в регулюванні даних відносин задіяні всі види джерел транспортного права, проте сьогодні основне навантаження перебуває на діючих підзаконних нормативних актах – правилах та положеннях, затверджених постановами Кабінету Міністрів України, що потребують суттєвого удосконалення.

3. Нормативно-правові акти України у сфері транспортування нафти і газу магістральними трубопроводами магістральними трубопроводами в контексті адаптації транспортного законодавства України до законодавства Європейського Союзу згідно з положеннями Угоди про асоціацію, певною мірою відрізняються від нормативно-правового регулювання транспортування магістральними трубопроводами вуглеводнів Євразійським економічним союзом, оскільки передбачають недопустимість дискримінації за походженням, власністю або призначенням транспортованого матеріалу, що не характерно для Євразійського економічного союзу.

4. Встановлено, що для удосконалення правової моделі регулювання суспільних відно-

син у сфері транспортування енергетичних ресурсів (нафти і газу) магістральними трубопроводами доцільно провести уніфікацію законодавства, яка може бути здійснена шляхом внесення змін до чинного Закону України «Про трубопровідний транспорт» на основі правової деталізації (оновлення) змісту, ролі і місця магістральних трубопроводів з урахуванням системи безпеки (промислової, транспортної, антитерористичної) у сфері транспортування нафти і газу магістральними трубопроводами в контексті забезпечення (ефективного, результативного) реалізації глави 11 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES

1. Uhoda pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odniiei storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony [Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, on the other hand] (Ukraine), 16 September 2014, No 1678-VII. Retrieved January 1, 2018, from http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/984_011/paran2820#n2820 (in Ukrainian) [Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (Україна), 16 вересня 2014, № 1678-VII. Актуально на 01.01.2018. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/984_011/paran2820#n2820].
2. Pro Zvernennia Verkhovnoi Rady Ukrainy do parlamentiv inozemnykh derzhav ta mizhnarodnykh orhanizatsii shchodo zasudzhennia eskalatsii zbroinoi ahresii Rosiiskoi Federatsii proty Ukrainy [On the Appeal of the Verkhovna Rada of Ukraine to the Parliaments of Foreign States and International Organizations Concerning the Conviction of the Escalation of the Armed Aggression of the Russian Federation Against Ukraine] (Ukraine), 07 February 2017, No 1837-VIII. Retrieved January 1, 2018, from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1837-19> (in Ukrainian) [Про Звернення Верховної Ради України до парламентів іноземних держав та міжнародних організацій щодо засудження ескалації збройної агресії Російської Федерації проти України (Україна), 07 лютого 2017, № 1837-VIII. Актуально на 01.01.2018. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1837-19>].
3. Onatskyi, E. (2010). *Administratyvno-pravovi zasady diialnosti mahistralnogo truboprovidnogo transportu* (Doctoral thesis); Akademiia upravlinnia Ministerstva vnutrishnikh sprav. Retrieved from <http://irbis-nbuv.gov.ua/ASUA/0037806> (in Ukrainian) [Онацький, Е. (2010). *Адміністративно-правові засади діяльності магістрального трубопровідного транспорту* (Автореферат кандидатської дисертації); Академія управління Міністерства внутрішніх справ. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ASUA/0037806>].
4. Artemchuk, T. (2016). *Superechnosti transformatsii pidpriemstv pryrodnykh monopolii elektroenerhetychnoi haluzi* [Contradiction transformation enterprises of natural monopoly electricity industry]. *Naukovyi visnyk Odeskoho natsionalnogo ekonomichnogo universytetu*, 6, 5–18 (in Ukrainian) [Артемчук, Т. (2016). Суперечності трансформації підприємств природних монополій

електроенергетичної галузі. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*, 6, 5–18].

5. Kramar, R. (2015). *Protydiia marnotratnomu vytrachanniuiu palyvno-enerhetychnykh resursiv v Ukraini: administratyvno-pravovi aspekty* [Opposition to wasteful spending of fuel and energy resources in Ukraine: administrative and legal aspects]. Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniky. doi: [10.6084/m9.figshare.4547071](https://doi.org/10.6084/m9.figshare.4547071) (in Ukrainian)
[Крамар, Р. (2015). *Протидія марнотратному витрачання паливно-енергетичних ресурсів в Україні: адміністративно-правові аспекти*. Львів: Видавництво Львівської політехніки. doi: [10.6084/m9.figshare.4547071](https://doi.org/10.6084/m9.figshare.4547071)].
6. Riabtsev, H. (2017, June). *Problemy naftohazovoho kompleksu Ukrainy ta shliakhy yikhnoho vyrishennia. Analitychna zapyska* [Problems of Ukrainian oil and gas complex and ways of their solution. Analytical note]. Retrieved from <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/nafta-4a5a4.pdf> (in Ukrainian)
[Рябцев, Г. (2017, Червень). *Проблеми нафтогазового комплексу України та шляхи їхнього вирішення. Аналітична записка*. URL: <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/nafta-4a5a4.pdf>].
7. Klepikova, O. (2015). *Transportne pravo Ukrainy yak pidhaluz hospodarskoho prava* [Transport Law of Ukraine as a sub-branch of commercial law]. *Administratyvne pravo i protses*, 2(12), 134–141 (in Ukrainian)
[Клепікова, О. (2015). *Транспортне право України як підгалузь господарського права. Адміністративне право і процес*, 2(12), 134–141].
8. Korepanov, K. (2016). *Pravovoe regulirovanie transportirovki nefti i gaza po magistral'nym truboprovodam* (Doctoral thesis); Kutafin Moscow State Law University. Retrieved from <https://search.rsl.ru/ru/record/01008654246> (in Russian)
[Корепанов, К. (2016). *Правовое регулирование транспортировки нефти и газа по магистральным трубопроводам* (Кандидатская диссертация); Московский государственный юридический университет имени О. Е. Кутафина. URL: <https://search.rsl.ru/ru/record/01008654246>].
9. Shmidt-Assmann, E. (2009). *Zahalne administratyvne pravo yak ideia vrehuliuvannia: osnovni zasady ta zavdannia systematyky administratyvnoho prava* [General administrative law as an idea of regulation: the basic principles and tasks of the taxonomy of administrative law] (2nd ed.). Kyiv: K.I.S (in Ukrainian)
[Шмідт-Ассманн, Е. (2009). *Загальне адміністративне право як ідея врегулювання: основні засади та завдання систематики адміністративного права* (2-ге вид.). Київ: К.І.С.].
10. Pro truboprovodnyi transport [About pipeline transport] (Ukraine), 15 May 1996, No 192/96-VR. Retrieved January 1, 2018, from <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/192/96-%D0%B2%D1%80> (in Ukrainian)
[Про трубопровідний транспорт (Україна), 15 травня 1996, № 192/96-ВР. Актуально на 01.01.2018. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/192/96-%D0%B2%D1%80>].
11. Pro zatverdzhennia Uhody mizh Kabinetom Ministriv Ukrainy ta Uriadom Rosiiskoi Federatsii pro spivrobotnytstvo u sferi transportuvannia nafty na naftopererobni pidpriemstva Ukrainy ta yii tranzytu terytoriiieiu Ukrainy [On approval of the Agreement between the Cabinet of Ministers of Ukraine and the Government of the Russian Federation on cooperation in the field of oil transportation to the oil refining enterprises of Ukraine and its transit through the territory of Ukraine] (Ukraine), 09 June 2011, No 612. Retrieved January 1, 2018, from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/612-2011-%D0%BF> (in Ukrainian)
[Про затвердження Угоди між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації про співробітництво у сфері транспортування нафти на нафтопереробні підприємства України та її транзиту територією України (Україна), 09 червня 2011, № 612. Актуально на 01.01.2018. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/612-2011-%D0%BF>].

12. Uhoda mizh Kabinetom Ministriv Ukrainy ta Uriadom Respubliki Kazakhstan pro spivrobitnytstvo shchodo postavok kazakhstanskoï nafty v Ukrainu ta yii tranzytu terytoriiu Ukrainy [Agreement between the Cabinet of Ministers of Ukraine and the Government of the Republic of Kazakhstan on cooperation in supplying Kazakhstani oil to Ukraine and its transit through Ukraine] (Ukraine), 17 October 2007, No 1224. Retrieved January 1, 2018, from http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/398_064 (in Ukrainian)
[Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Казахстан про співробітництво щодо поставок казахстанської нафти в Україну та її транзиту територією України (Україна), 17 жовтня 2007, № 1224. Актуально на 01.01.2018. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/398_064].
13. Dogovor o Evrazijskom jekonomicheskom sojuze [Treaty on the Eurasian Economic Union] (Astana), 08 May 2015. Retrieved January 1, 2018, from http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_163855 (in Russian)
[Договор о Евразийском экономическом союзе (Астана), 08 мая 2015. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_163855].
14. Pro Stratehiiu staloho rozvytku "Ukraina – 2020" [About the Strategy of Sustainable Development "Ukraine 2020"] (Ukraine), 12 January 2015, No 5/2015. Retrieved January 1, 2018, from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5/2015> (in Ukrainian)
[Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» (Україна), 12 січня 2015, № 5/2015. Актуально на 01.01.2018. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>].
15. Pro skhvalennia Enerhetychnoi stratehii Ukrainy na period do 2035 roku "Bezpeka, enerhoefektyvnist, konkurentospromozhnist" (Ukraine), 18 January 2017, No 605-p. Retrieved January 1, 2018, from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/605-2017-%D1%80/paran2#n2> (in Ukrainian)
[Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність» (Україна), 18 січня 2017, № 605-р. Актуально на 01.01.2018. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/605-2017-%D1%80/paran2#n2>].
16. Pro implementatsiiu Uhody pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odniiei storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym Spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony [On the implementation of the Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, on the other hand] (Ukraine), 17 September 2014, No 847-p. Retrieved January 1, 2018, from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/847-2014-%D1%80> (in Ukrainian)
[Про імплементацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (Україна), 17 вересня 2014, № 847-р. Актуально на 01.01.2018. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/847-2014-%D1%80>].
17. Pro zatverdzhennia Pravyl rozrobky naftovykh i hazovykh rodovyshch [On Approval of Rules for the Development of Oil and Gas Fields] (Ukraine), 15 March 2017, No 118. Retrieved January 1, 2018, from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0692-17> (in Ukraine)
[Про затвердження Правил розробки нафтових і газових родовищ (Україна), 15 березня 2017, № 118. Актуальна на 01.01.2018. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0692-17>].
18. Pro praktyku zastosuvannia administratyvnymy sudamy zakonodavstva pro dostup do publichnoi informatsii [On the practice of administrative courts' application of legislation on access to public information] (Ukraine), 29 September 2016, No 10. Retrieved January 1, 2018, from http://www.vasu.gov.ua/plenum/post_plenum/postanova_plenumu_10_29-09-2016 (in Ukraine)
[Про практику застосування адміністративними судами законодавства про доступ до публічної інформації (Україна), 29 вересня 2016, № 10. Актуально на 01.01.2018. URL: http://www.vasu.gov.ua/plenum/post_plenum/postanova_plenumu_10_29-09-2016].

19. Skrynkovskyy, R., Leskiv, S., & Yuzevych, V. (2017). Development of Information Support of the Automated System for Monitoring the State of the Gas Transportation System's Industrial Safety. *Path of Science*, 3(8), 3028–3035. doi: [10.22178/pos.25-8](https://doi.org/10.22178/pos.25-8)
20. Yuzevych, L., Skrynkovskyy, R., & Koman, B. (2017). Development of information support of quality management of underground pipelines. *EUREKA: Physics and Engineering*, 4, 49–60. doi: [10.21303/2461-4262.2017.00392](https://doi.org/10.21303/2461-4262.2017.00392)
21. Yuzevych, L., Skrynkovskyy, R., & Mykyychuk, M. (2017). Improvement of Regulatory Requirements for Ensuring the Quality of Underground Gas Pipelines in Conditions of Corrosion Fatigue. *Path of Science*, 3(9), 1001–1008. doi: [10.22178/pos.26-1](https://doi.org/10.22178/pos.26-1)
22. Pavlov, D., & Puhach, S. (2017). [Publichno-pravovi zasady zabezpechennia tekhnohennoi bezpeky ta protydii tekhnohennomu teroryzmu v Ukraini](#) [Public-legal principles of providing of technogenic safety and counteraction to technogenic terrorism in Ukraine]. *Law & Sciences*, 1, 12–18 (in Ukrainian)
[Павлов, Д., & Пугач, С. (2017). Публічно-правові засади забезпечення техногенної безпеки та протидії техногенному тероризму в Україні. *Law & Sciences*, 1, 12–18].

Спрощення судових процедур та скорочення судових витрат як умова забезпечення доступності правосуддя на сучасному етапі

Simplification of Court Procedures and Reduction of Court Outlays as a Condition for Ensuring the Availability of Justice at the Current Stage

Ростислав Сопільник¹

Rostyslav Sopilnyk

¹ *Lviv University of Business and Law*

99 Kulparkivska Street, Lviv, 79021, Ukraine

DOI: 10.22178/pos.31-7

JEL Classification: K19

Received 08.12.2017

Accepted 12.02.2018

Published online

25.02.2018

Corresponding Author:

uan_lviv@ukr.net

© 2017 The Author. This article is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 License](#)

Анотація. У статті розглянуто спрощення судових процедур та скорочення судових витрат як взаємопов'язані складові доступності правосуддя, що безпосередньо впливають на ефективність забезпечення права на справедливий суд. Доведено, що посилення правотворчої і правозастосовної роботи за цими напрямками сприятиме покращенню гарантій забезпечення права на справедливий суд на сучасному етапі.

Ключові слова: судова реформа; доступ до правосуддя; спрощення судових процедур; скорочення судових витрат.

Abstract. The article deals with the simplification of court procedures and the reduction of court outlays as interconnected elements of the accessibility of justice, which directly affect the effectiveness of ensuring the right to a fair trial. It is proved that the strengthening of law-making and law-enforcement work in these areas will help to improve the guarantees of ensuring the right to a fair trial at the current stage.

Keywords: judicial reform; access to justice; simplification of court procedures; reduction of court outlays.

ВСТУП

Вектор забезпечення права на справедливий суд як пріоритет судової реформи міцно закріпився у вітчизняних та міжнародних нормативно-правових актах, що стосуються реформування судоустрою та суміжних правових інститутів у світлі євроінтеграційних процесів в Україні. Стратегічно-концептуальні рамки цього вектору досить широко висвітлені у вітчизняних та зарубіжних наукових працях та обумовлюються, передусім, повагою до прав людини, принципом верховенства права і готовністю до зближення вітчизняної і європейської правових систем та культур. У той же час, деталізація вказаних рамок вимагає поглибленого вивчення окремих аспектів права на справедливий суд, його складових, що, у свою чергу розподіляються на дрібніші елементи.

Безумовно, поряд з незалежністю і неупередженістю суду, ключовим елементом права на справедливий суд є доступність суду. Остання поділяється на низку взаємопов'язаних елементів, серед яких, у зв'язку зі складною соціально-економічною ситуацією в Україні, хотілось би наголосити на спрощенні судових процедур і скороченні судових витрат.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що праву на справедливий суд, як і праву на доступ до правосуддя, присвячено численні публікації вітчизняних та іноземних авторів. У більшості з публікацій, що скеровуються на вирішення конкретних проблем доступності правосуддя, автори не оминають проблематики спрощення судових процедур і скороченні судових витрат. Досліджували вказані питання, зокрема, В. Бобрик,

Г. Власова, Т. Коваленко, Л. Кондрат'єва, Ю. Лопанчук, А. Прокопюк, І. Сливич, О. Ткачук та ін.

Утім, існуючі позиції вимагають консолідації та виявлення ключових детермінант, що у сукупності надасть можливість обґрунтувати шляхи вдосконалення правотворчої та правозастосувальної практики у відповідній сфері.

Тому *метою статті* є обґрунтування теоретико-правових аспектів спрощення судових процедур і скорочення судових витрат.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Спрощення судових процедур є напрямком судової реформи, що направлений на досягнення доступності правосуддя і доповнює решту складових цього права.

О. Ткачук аналізуючи результати дослідження довіри населення України до суду зауважує, що більше 80 % респондентів заявляють про недовіру до суду, у той же час більше 90 % опитаних стверджують, що суддя додержувався етичних вимог. Таким чином, високий рівень недовіри до суду науковець пов'язує зі складністю судових процедур. О. Ткачук наголошує: «У сучасному трактуванні спрощені процедури в цивільному судочинстві набули нових характерних рис. Їхня юридична природа полягає в тому, що за наявності визначених у процесуальному законодавстві підстав та умов розгляд відповідної категорії справ здійснюється за особливими правилами, які передбачають скорочені терміни розгляду справи, прийняття судового рішення відразу у формі судового наказу, відсутність окремих етапів процедури судового розгляду та ін. Це значно підвищує ефективність судового захисту прав, свобод та інтересів учасників процесу, насамперед тієї сторони, яка звернулася за судовим захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод або інтересів» [1, с. 20].

Ю. Лопанчук зазначає, що однією з тенденцій розвитку кримінального судочинства на сучасному етапі є спрощення процедури судового розгляду. Вона відображена, зокрема, у Рекомендації № 6 R (87) 18 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам від 17 вересня 1987 р. «Стосовно спрощення кримінального правосуддя». У підпункті 7 пункту А

(Судове слідство до і під час слухання справи) зазначеного документу державам рекомендується застосовувати процедуру «угоди про визнання вини», або аналогічні їй. У таких випадках суд повинен мати можливість повністю або частково відмовитись від судового слідства. Шляхом спрощення судового розгляду, у тих чи інших формах, зауважує науковець, іде низка європейських держав [2, с. 1].

Вчена Г. Власова зауважує, що досить часто у правовій науці інших країн виникає питання щодо скорочення процедури кримінального судочинства. Зокрема, однією із форм спрощеного судочинства є укладання угод про визнання вини [3, с. 96–97]. І. Сливич стверджує, що одна з найбільш важливих проблем кримінального процесу пов'язана з ефективністю кримінальної процесуальної форми. Практичне значення цієї проблеми вкрай зросла у наш час. Пов'язано це з тим, що в останні роки суттєво збільшилося навантаження на суди, яке відбувається у зв'язку з підвищенням їх ролі, як органів захисту порушених прав, так і у зв'язку із зростанням числа скоєних злочинів. З іншого боку, питання ефективності виникає, коли мова йде про вирішення проблеми, яка стосується неможливості притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які переховуються за кордоном або на території окупованого Криму, в зоні АТО, яка тимчасово не підконтрольна українській владі. Звичайні, стандартні процесуальні форми не можуть забезпечити швидкого вирішення завдань кримінального судочинства. Відповідно виникає проблема забезпечення оптимального строку кримінального провадження, чому сприяє застосування прискорених форм кримінального судочинства [4, с. 98].

В. Бобрик підкреслює, що коли відбувається розгляд судом конкретної справи і здійснюється правосуддя в цілому, має досягатися мета судочинства з мінімізацією витрат часу, сил та коштів, адже неоднорідність судових справ (як за їх характером, так і за складністю) визначає можливість різних шляхів досягнення цілей правосуддя, а отже й диференціації судових процедур. Значна частина справ, що розглядаються судами цивільної та господарської юрисдикцій, ґрунтуються на позовах із невеликою ціною позову, які не є складними за своїм юридичним змістом. Тому розгляд цих справ у загальному порядку позовного провадження не можна назвати оптимальним способом вирішення відповід-

них спорів і цілком може здійснюватися за спрощеною (порівняно із загальним позовним провадженням) судовою процедурою. На думку В. Бобрика, законодавче закріплення спрощених видів судочинства здійснюється з метою забезпечення більшої доступності судочинства в певних нескладних категоріях справ за рахунок зниження судових витрат, скорочених строків судового розгляду та спрощення процесуальних вимог до дій учасників процесу та діяльності суду. При цьому ефективні спрощені провадження здатні істотно полегшити досягнення завдань судочинства [5, с. 4].

О. Ткачук вважає, що у цивільному судочинстві України та вдосконалення законодавчого регулювання в цій сфері [1, с. 24]:

- запровадити спрощену процедуру судового розгляду у тому разі, коли суд вправі з власної ініціативи або за клопотанням сторони на будь-якому етапі стадії судового розгляду без виклику та/або заслуховування сторін негайно ухвалити рішення, якщо, наприклад: 1) позов буде явно обґрунтований; 2) позов буде явно необґрунтований; 3) наведено обставини, які свідчать про необхідність швидкого вирішення справи;

- на законодавчому рівні затвердити перелік документів, за якими можна було би пред'являти свої вимоги у порядку наказного провадження;

- заочний розгляд справи перейменувати на «письмове провадження» та розмістити норми, що регламентують це питання, в Розділі I «Загальні положення» із визначенням особливості порядку застосування письмового розгляду справи в окремому провадженні та при перегляді судового рішення в апеляційній інстанції;

- визначити механізм вирішення масових групових позовів.

У євроінтеграційному вимірі важливим можемо вважати твердження В. Бобрика щодо того, що «Активний процес гармонізації процесуального права ЄС, який почався в 2000 році, охопив багато сфер процесуального регулювання, у тому числі питання юрисдикції, визнання та виконання рішень, обміну судовими документами, збору доказів, та призвів до запровадження загальноєвропейських судових процедур, зокрема європейської процедури розгляду позовів з невеликою ціною (ESCP). Досвід застосування ESCP в країнах –

учасницях ЄС засвідчив його ефективність, а тому подібна процедура (без урахування її транснаціонального характеру) цілком може бути втілена в цивільному та господарському судочинстві України. Запровадження в національне правосуддя спрощеного провадження у справах з невеликою ціною позову за зразком ESCP має прискорити судовий розгляд відповідних позовів, зменшити судові витрати сторін, а також забезпечити оперативність судового захисту» [5, с. 8].

На доцільності спрощення процедур у сфері кримінального процесу наголошує Г. Власова, зазначаючи: «угоди в кримінальному процесі України беззаперечно мають право на існування, але перед їх запровадженням потрібно прискіпливо вивчити досвід застосування таких угод на практиці інших країн, а також передбачити результати їх використання у кримінальному процесі нашої держави. Виходячи з цього, угоди про визнання вини, що передбачені у новому КПК України, не варто запроваджувати в кримінальний процес України, натомість в новому КПК України мають віднайти місце аналоги судових угод Німеччини. доцільність їх запровадження у кримінальне судочинство України можуть свідчити, по-перше, вичерпані можливості підвищення ефективності наявної системи кримінального судочинства; по-друге, очевидне відставання у розвитку вітчизняного кримінального судочинства порівняно з іншими країнами, зокрема європейськими; по-третє, перевантаження органів прокуратури та слідства; по-четверте, перевантаження судової системи» [3, с. 101].

І. Сливич виділяє спрощену і прискорену форми провадження. На думку науковця, Прискорена форма являє собою провадження у кримінальному процесі України, яке спрямоване на досягнення загальних цілей кримінального судочинства, має скорочені (порівняно із звичайною процедурою) строки для їх досягнення і особливості, які характеризуються модифікацією окремих стадій кримінального провадження, що відрізняє ці провадження від звичайного порядку кримінального судочинства. Спрощена форма це процесуальна форма провадження у кримінальному процесі України, яка має власну сукупність специфічних цілей і завдань, що не суперечать цілям і завданням кримінального судочинства в цілому, характеризується вилученням окремих стадій кримінального

провадження, завдяки чому провадження здійснюється у більш короткі строки [4, с. 100]. Водночас, В. Бобрик наголошує, що неефективні спрощені провадження мають абсолютно протилежний наслідок, адже лише ускладнюють процесуальну форму, що маємо, зокрема, нині з процедурою заочного розгляду справи [5, с. 4].

Ю. Лопанчук зауважує, що скорочення судового слідства відбувається з метою процесуальної економії, яка полягає у меншій затраті процесуальних засобів і часу на розгляд та вирішення окремо взятої кримінальної справи, у здійсненні правосуддя за згодою сторін у більш короткий термін. Побічно це позначається на завантаженості судів [2].

Поряд зі спрощенням судових процедур важливе значення для забезпечення доступу до правосуддя має зниження судових витрат.

На думку Л. Кондрат'єва та А. Прокопюк у період становлення правової держави проблема інституту судових витрат у цивільному судочинстві досить актуальна, оскільки питання пов'язані з розвитком цього інституту безпосередньо впливають на можливість реалізації особою права на звернення до суду та отримання судового захисту, а отже, і потреба в подальшому їх науковому осмисленні не тільки збереглася, але й значно посилилась [6, с. 74].

Згідно Постанови № 10 Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про застосування судами законодавства про судові витрати у цивільних справах», Судові витрати – передбачені законом витрати (грошові кошти) сторін, інших осіб, які беруть участь у справі, понесені ними у зв'язку з її розглядом та вирішенням, а у випадках їх звільнення від сплати – це витрати держави, які вона несе у зв'язку з вирішенням конкретної справи. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (РИМ, 4.XI.1950), Рекомендація щодо заходів, які полегшують доступ до правосуддя № R (81)7, прийнята Комітетом міністрів Ради Європи 14 травня 1981 року, та практика Європейського суду з прав людини під час застосування цієї Конвенції не визнають необхідність сплати судових витрат обмеженням права доступу до суду. Разом із тим, ураховуючи положення пункту 1 статті 6 Конвенції та прецедентну практику Європейського суду з прав людини (зокрема,

рішення від 19 червня 2001 року у справі «Креуз проти Польщі» (*Kreuz v. Poland*)), сплата судових витрат не повинна перешкоджати доступу до суду, ускладнювати цей доступ таким чином і такою мірою, щоб завдати шкоди самій суті цього права, та має переслідувати законну мету [7].

Л. Кондрат'єва та А. Прокопюк стверджують, що судові витрати впливають на можливість реалізації особою права на звернення до суду та отримання судового захисту й може розглядатися як установлене законодавством обмеження доступності правосуддя. Оптимальний розмір судових витрат відсікає безпідставне звернення до суду. Водночас, згідно Рекомендації № R (81)7 КМРЕ, прийняття якщо судові витрати є явною перешкодою для доступу до правосуддя, їх треба по можливості скоротити або анулювати [6, с. 74].

Т. Коваленко підкреслює, що інститут судових витрат нерозривно пов'язаний із проблемою доступності правосуддя, аргументуючи свою позицію такими тезами:

- 1) доступність правосуддя прямо пов'язана з можливістю для осіб, які звертаються до суду, витримати тягар пов'язаних із цим витрат;
- 2) якісне правосуддя, що забезпечує ефективний правовий захист при справедливому судовому провадженні в розумний строк, об'єктивно не може бути дешевим;
- 3) можливості держави, яка існує за рахунок коштів платників податків, з фінансування правосуддя, забезпечення права доступу до суду не безмежні [8, с. 202–203]. Водночас, науковець зауважує, що при реформуванні інституту судових витрат з одного боку, важливо не допустити надмірної дорожнечі процесу для осіб, які беруть участь у судовому розгляді, а з іншого – забезпечити якісне та справедливе правосуддя, що вимагає чималих витрат [8, с. 202–203].

Таким чином, у рамках покращення забезпечення доступу до правосуддя слід говорити про оптимізацію судових витрат, а не просто їх пошук шляхів їх зменшення.

ВИСНОВКИ

На основі проведеного дослідження доведено взаємозв'язок та взаємообумовленість двох складових доступності правосуддя – спрощення судових процедур і скороченні судових витрат. Встановлено, що за допомогою посиленої роботи над оптимізацією відповід-

них процедур та витрат уможливитися виконання європейських стандартів щодо доступності правосуддя, а отже – відбудеться зміцнення гарантій права на справедливий суд в Україні, що є умовою європейської інтеграції нашої держави.

Перспективним напрямком подальших досліджень є деталізація інших складових доступності правосуддя та виявлення взаємозв'язків між ними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES

1. Tkachuk, O. (2016). *Suchasni problemy i napriamky sproshchennia sudovykh protsedur u tsyvilnomu sudochynstvi Ukrainy* [Modern problems and directions of simplification of judicial procedures in civil legal proceedings of Ukraine]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*, 5, 19–24 (in Ukrainian)
[Ткачук, О. (2016). Сучасні проблеми і напрямки спрощення судових процедур у цивільному судочинстві України. *Підприємництво, господарство і право*, 5, 19–24].
2. Lopanchuk, Yu. (2011, 25-26 February). *Skorochena protsedura sudovoho slidstva za chynnym KPK Ukrainy: sut, meta ta umovy zastosuvannya* [A shortened procedure for judicial investigation under the current CPC of Ukraine: the essence, purpose and conditions of application]. Retrieved from <http://eprints.oa.edu.ua/755/1/Lopanchuk.pdf> (in Ukrainian)
[Лопанчук, Ю. (2011, 25-26 лютого). Скорочена процедура судового слідства за чинним КПК України: суть, мета та умови застосування. URL: <http://eprints.oa.edu.ua/755/1/Lopanchuk.pdf>].
3. Vlasova, G. (2013). *Sproshchennia kryminalnoho provadzhennia na prykladi okremykh yevropeiskykh krain: dosvid, praktyka zastosuvannya* [Simplification of criminal production on the example of the separate European countries: experience, practice of application]. *Public Law*, 3, 96–102 (in Ukrainian)
[Власова, Г. (2013). Спрощення кримінального провадження на прикладі окремих європейських країн: досвід, практика застосування. *Публічне право*, 3, 96–102].
4. Slyvych, I. (2015). *Pryskoreni ta sproshcheni provadzhennia v kryminalnomu sudochynstvi Ukrainy: vyznachennia ta dotsilnist zastosuvannya* [Accelerated and simplified production in criminal proceedings of Ukraine: definition and feasibility of application]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya: Pravo*, 31(3), 97–100 (in Ukrainian)
[Сливич, І. (2015). Прискорені та спрощені провадження в кримінальному судочинстві України: визначення та доцільність застосування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*, 31(3), 97–100].
5. Bobryk, V. (2015). *Perspektyvy sproshchennia v Ukraini sudovoho rozghliadu tsyvilnykh i hospodarskykh sprav iz nevelykoiu tsinoiu pozovu v konteksti yevropeiskoho dosvidu* [Prospects of simplification in Ukraine of civil and commercial cases with a small claim price in the context of European experience]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*, 3, 11–15 (in Ukrainian)
[Бобрик, В. (2015). Перспективи спрощення в Україні судового розгляду цивільних і господарських справ із невеликою ціною позову в контексті європейського досвіду. *Підприємництво, господарство і право*, 3, 11–15].
6. Kondratieva, L., & Prokopiuk, A. (2011). *Sudovi vytraty v tsyvilnomu protsesi* [Judicial charges in civil procedure]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu*, 597, 74–78 (in Ukrainian)
[Кондрат'єва, Л., & Прокопюк, А. (2011). Судові витрати в цивільному процесі. *Науковий вісник Чернівецького університету*, 597, 74–78].
7. *Pro zastosuvannya sudamy zakonodavstva pro sudovi vytraty u tsyvilnykh spravakh* [On the application by courts of legislation on court costs in civil matters] (Ukraine), 17 October 2014, No 10. Retrieved January 1, 2018, from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0010740-14> (in Ukrainian)

[Про застосування судами законодавства про судові витрати у цивільних справах (Україна), 17 жовтня 2014, № 10. Актуально на 01.01.2018. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0010740-14>].

8. Kovalenko, T. (2013). *Sutnist ta funktsii sudovykh vytrat u hospodarskomu protsesi* [The essence and functions of court costs in the economic process]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya: Pravo*, 1062(14), 201–203 (in Ukrainian)
[Коваленко, Т. (2013). Сутність та функції судових витрат у господарському процесі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право*, 1062(14), 201–203].

